

Hogyan hivatkozzunk?

10. sz. (2019/2)

Szerkeszti Benedek András és Nyíri Kristóf
Edited by András Benedek and Kristóf Nyíri

Hogyan hivatkozzunk?

10. sz. (2019/2)

Szerkeszti Benedek András és Nyíri Kristóf
Edited by András Benedek and Kristóf Nyíri

BME GTK Műszaki Pedagógia Tanszék
Budapest 2019

Aczél Petra bevezetője, Nyíri Kristóf, Somfai Anna, Kenesei István, Frank Tibor, Borsos Balázs, Gyáni Gábor, Bodnár M. István, Kis Ádám, Palló Gábor és Szegedy-Maszák Zoltán felszólalásai az MTA Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályközi Állandó Bizottsága által *A (szerző, évszám) hivatkozási stílus előnyei és hátrányai / The glory and misery of the (author, year) reference style* címmel 2019. nov. 8-ikán a Magyar Tudomány Ünnepe programsorozat keretében rendezett konferencián.

Dr. Aczél Petra intézetigazgató egy. tanár az MTA Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályközi Állandó Bizottságának alelnöke – Nyíri Kristóf az MTA r. tagja, az MTA Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályközi Állandó Bizottságának elnöke – Somfai Anna, PhD, a CEU tanára – Kenesei István az MTA I. tagja – Frank Tibor az MTA r. tagja – Borsos Balázs az MTA I. tagja – Gyáni Gábor az MTA r. tagja – Bodnár M. István intézetigazgató egy. tanár, CEU/ELTE – Kis Ádám, PhD, címzetes egy. docens, ELTE – Palló Gábor az MTA doktora – Szegedy-Maszák Zoltán a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia r. tagja.

Aczél Petra et al., Hogyan hivatkozzunk?
Képi Tanulás Műhelye Füzetek / Visual Learning Lab Papers
szerk. Benedek András és Nyíri Kristóf

© BME Műszaki Pedagógia Tanszék Képi Tanulás Műhelye 2019
© a szerzők 2019

A kéziratok szigorú szakmai lektorálást követően kerültek elfogadásra.

Borító: Ocztos István

Budapest 2019

HU ISSN 2498-7441

Tartalom

<i>Aczél Petra</i> Előszó	5
<i>Nyíri Kristóf</i> Az értelmes szöveglátvány összeomlása: A (szerző, évszám) hivatkozási rendszer	7
<i>Somfai Anna</i> Szöveglátás és szövegértés: eltűnt lábjegyzetek nyomában	13
<i>Kenesei István</i> A Harvard-stílus védelmében	17
<i>Frank Tibor</i> Amerikai hivatkozási rendszerek	23
<i>Borsos Balázs</i> A visszakeresés és az értelmezés lehetősége: A lábjegyzet védelmében	27
<i>Gyáni Gábor</i> A lábjegyzet retorikája	33
<i>Bodnár István</i> Lábjegyzetek és idézési stílusok	41
<i>Kis Ádám</i> Az irodalmi hivatkozás és a bibliográfia: Lábjegyzet-ambivalencia	43
<i>Palló Gábor</i> Kétféle kultúra, kétféle hivatkozás	51

Szegedy-Maszák Zoltán

Út az új gondolkodás felé?

Kínok és kétségek a nyomtatványokat majmoló
elektronikus publikációk világában 55

Nyíri Kristóf

Utóhang 59

Aczél Petra

Előszó

„Irigylem az urakat a problémáikért” – jegyezte meg egy kommentelő, amikor Nyíri Kristóf akadémikus, az MTA Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályközi Állandó Bizottságának elnöke kipszoltta a „*Hogyan hivatkozzunk? A (szerző, évszám) hivatkozási stílus előnyei és hátrányai*” című konferencia első hírét és leírását közösségi oldalára.

Elgondolkodtató: vajon gúnyolódna-e bárki, ha Michelin-csillagos szakácsok vitáznának a hozzávalók rendjén, a főzés folyamatán vagy a tálaláson? Hinné-e bárki belterjes, a világ számára kevés haszonnal kecsegtető eszmeceérének, ha művészek beszélgetnének arról, hogyan lehet önmagukat megtartva, újat alkotva közönségeikhez is szólni? Vagy ironizálna-e bárki azon, ha eredményes sportolóktól arról hallana, miként építik be mások tapasztalatait, módszereit saját terveikbe?

Komolyan kétlem. És ebben a kételyben erősített meg az az érdeklődés, amely a „Hogyan hivatkozzunk?” – angolul, még találóbban, „*The glory and misery of the (author, year) reference style*”, rövidítve G&M – konferencia előkészületeit kísérte. Kiderült ugyanis, hogy arról, ahogy egy tudományos szöveg más szövegeket vendégül lát, befogad és a maga tartalmával együtt közvetít, mindenkinek, aki ír tudományos szöveget, van véleménye. Mert a tudományos szöveg az, ami filozófust a geográfussal, matematikust a szociológussal, akadémikust a doktorandusszal közös sorsba fűz. Ez a szöveg ugyanis nem csupán eredmény, hanem diszciplináris kultúránk képviselője, mementó és kommunikáció egyszerre. A textus, a szöveg szövésének módja tehát rendkívüli jelentőséggel bír a jelentés, az olvashatóság és a tudományos hitelesség: a szöveg öröme és örömtelensége tekintetében.

Mindaz, ami a tudományos szövegekkel történik ma, az a globálisan uralkodó előírások, a trendi „(citation) styles guide”-ok rend-

je szerint zajlik. A tudományos szövegek olvashatóságának, értelmezhetőségének kérdésein nemigen merenghet a szerző, akit a publikáció- és citáció-ipar a kezdetektől – többek között az utalásra vonatkozó – kiadói szabályok betartására kötelez. Dönthet-e a tudós arról, hogy a magasan jegyzett folyóiratba leadott cikkében lábjegyzetet vagy szövegközi utalást alkalmaz? Aligha. Így tehát hiába vetné fel, hogy a szövegközi utalások megtörhetik az értelmezhetőség sorát, hogy talán mégsem „kőbe vésett” az uralkodó nézet – pártolókat találna ugyan, de megoldást, a szerzői szabadságot már kevésbé.

Az éppen egy hónapja, 2019. november 8-án, a Magyar Tudományos Akadémián tartott tanácskozás ezért nagyon fontos lépés volt a tudományos írás művelői számára. Újra – hosszú idő után először hazánkban? – szó lehetett a tudomány legfontosabb tükréről és eredményéről, a tudományos írásról. Ezúttal az utalás szempontjából. Jelen füzet azokat a hozzászólásokat tartalmazza – Nyíri Kristóf, Somfai Anna, Kenesei István, Frank Tibor, Borsos Balázs, Gyáni Gábor, Bodnár István, Kis Ádám, Palló Gábor és Szegedy-Maszák Zoltán tollából – amelyek a jelenleg domináns (szerző, évszám) stílus kritikáját vagy éppen visszafogott apológiáját képviselik, történeti, hermeneutikai, elméleti vagy funkcionális szempontból. Aki pedig elolvassa a tanulmányokat, az bizony irigyelheti az „urakat (sic) a problémáikért”, mert a tudomány életét és jövőjét meghatározó, szubsztanciális kérdéseket feszegetnek feltáró határozottsággal, óvatos kételkedéssel, önreflexióval és előrettekintéssel. Ennél többet pedig hogyan várhatna bárki tudományos szövegektől?

Budapest, 2019. december 8.

Nyíri Kristóf

Az értelmes szöveglátvány összeomlása: A (szerző, évszám) hivatkozási rendszer

Tisztelt Kollégák, kedves Barátaim, nézzétek el nekem, hogy rövid hozzászólásomat papírról olvasom fel, de szeretnék az általam megcélzott tízperces határon belül maradni, és bizony nincs meg a tehetőségem ahhoz, hogy ezt az időkeretet szabad előadásban betartsam. Igyekszem követhetően és hangulatosan olvasni, fel-fel nézve, ide-oda pillantva – most éppen Palló Gábor barátomra tekintve. Miért éppen őrá?

Amikor szeptember 6-iki bizottsági ülésünkön javaslatot tettem jelen konferencia (szerző, évszám) vitatémájára, és amikor hetekkel később a magam előadásának címét megfogalmaztam, kizárólag saját, személyes, bő félévszázados szerkesztői-szerzői gyakorlatom tapasztalataiból indultam ki, és bizony fogalmam sem volt arról, hogy a témának – a lábjegyzetek keletkezés- és pusztulástörténetének

1 Lábjegyzet vagy (szerző, évszám)? Néhány kiemelkedő szakirodalmi tétel:

Charles Bazerman, „Codifying the Social Scientific Style: The APA Publication Manual as a Behaviorist Rhetoric”, a szerző *Shaping Written Knowledge: The Genre and the Activity of the Experimental Article in Science* c. kötetében, Madison, WI: University of Wisconsin Press, 1988, 257–277. o.

Gertrude Himmelfarb, „Where Have All the Footnotes Gone?”, *The New York Times Book Review*, 1991. június 16. Az esszé későbbi változata megjelent a szerző *On Looking Into the Abyss* c. kötetében, New York: Knopf, 1994, 122–130. o.

Robert J. Connors, „The Rhetoric of Citation Systems”, I. rész: „The Development of Annotation Structures from the Renaissance to 1900”, *Rhetoric Review*, 17. évf., 1. sz., 1998 őszi.

Robert J. Connors, „The Rhetoric of Citation Systems”, II. rész: „Competing Epistemic Values in Citation”, *Rhetoric Review*, 17. évf., 2. sz., 1999 tavasz.

Anthony Grafton, *The Footnote: A Curious History*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999. Az eredeti angol kézirat német fordítása 1995-ben jelent meg Berlinben. A könyvet hivatkozásainak gazdagsága megkerülhetetlenné teszi, de éppen ezen gazdagság folytán válik mondhatni a téma karikatúrájává is.

Nicholas C. Burbules, „The Paradigmatic Differences Between Name/Date and Footnote Styles of Citation”, a Paul Smeyers és Marc Depaepe által szerkesztett *Educational Research: Material Culture and Its Representation* c. kötetben, Cham: Springer, 2014, 191–198. o.

Nicholas C. Burbules, „The Changing Functions of Citation: From Knowledge Networking to Academic Cash-value”, *Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education*, 51. évf., 6. sz. (2015), 716–726. o.

– jelentős szakirodalma van. Palló Gábor ébresztett azután rá arra, mintegy kötelező tudománytörténeti minőségében, hogy ilyen szakirodalom éppenséggel létezik. Ma már valamelyest ismerem a vonatkozó munkákat, handoutomban néhány tételt fel is sorolok, lásd 1-es, ez az irodalom nagyszerű és felkavaró, de az érvek, amelyeket most el fogok mondani, eredeti elgondolásaimhoz képest nem változtak, nohabár háttérük persze gazdagodott. Hozzászólásomat úgy mondom el, ahogyan szeptember 6-ikán szinte el is mondtam volna, ha Alelnök Asszony időben rám nem szól. Viszont már holnaptól szeretnék nekifogni olyan rövidebb-hosszabb *Hogyan hivatkozzunk?* beszámolóknak, összefoglalóknak, és önálló *Glory and Misery* esszék megírásához, amelyek bőségesen tartalmaznak majd lábjegyzeteket.

Az első ilyen jegyzet minden bizonnyal Somfai Anna „Visual Thinking in Medieval Manuscripts” című, általam szerkesztett könyvfejezetére fog utalni. Somfai azt mutatja meg – vessetek egy pillantást handoutomra, 2-es –, hogy a középkori kódexek oldalai a főszöveg mellett

2 Somfai Anna „Visual Thinking in Medieval Manuscripts” c. tanulmányának első ábrája, a Benedek András és Nyíri Kristóf által szerkesztett *Learning and Technology in Historical Perspective* c. kötetben, Budapest: BME–MTA, 2019, 82. o.

széljegyzetek oszlopa révén sajátos vizuális felépítést nyertek, amely felépítés, hasonlóan mai lábjegyzeteinkhez, könnyen átláthatóvá tette a főszöveg és hozzá rendelt kommentárok összefüggését. A Gutenberg-forradalommal viszont a széljegyzetek külön-

féle bonyodalmak forrásává válhattak, a széljegyzet helyébe fokozatosan a lábjegyzet lépett. A kézírásos kéziratban – majd a tizenkilencedik század végétől az általában írógéppel írt kéziratban – a jegyzetek a lap alján némi ügyeskedéssel elhelyezhetőek voltak, de a szerző akár külön lapokon is leadhatta azokat. A gondok a nyomdász nyakába szakadtak. Jómagam még emlékszem szerzői és szerkesztői pályafutásom első éveire, a dühöngő mettrőre, akinek eltérő nagy-

ságú betűkből, a tükör belső arányait becsülgetve kellett ólomból összeraknia az egyes oldalakat. A nyomdász dühöngött, az olvasó viszont boldog volt: folyamatosan követhette főszöveg és jegyzet párbeszédét. Ám az 1970-es évek körül tragikomikus fordulatot élhetünk át: A nyomdák részéről a kiadókra nehezedő pénzügyi nyomás oda hatott, hogy a lábjegyzetek szerepét végjegyzetek vették át. A fordulat tragikomikus, hiszen kis idővel később megjelentek a lábjegyzeteket automatikusan méretező-elhelyező szövegszerkesztő programok; és persze tragikus: a végjegyzetek rendszere megbontotta a főszöveg/jegyzetszöveg vizuális egységét, az olvasó olvasott és hátralapozott, majd visszalapozott és újra olvasni próbált. Még tragikusabb következményeket hozott az az évtizedeken át tartó amerikai folyamat, amelynek hazai jeleivel már az 1960-as évek végén – kezdő főhivatású szerkesztőként – találkozhattam, és amellyel szemben kezdettől fogva és azóta is szüntelen vesztet harcot vívok: a (szerző, évszám) hivatkozási rendszer térhódítása, és mára nyilvánvaló teljes győzelme. Tragédiáról beszélek, a bölcsészettudományok tragédiájáról. Miben áll ez a tragédia?

Négy fő elemet említek. Az első az értekező próza megsemmisülése. A (szerző, évszám) hivatkozások úgy szakítják meg a tanulmány vagy könyv szövegének mondatait, hogy sajátos vagy akárcsak ép írói stílus alkotására lehetőség sem marad. Másodszor nemigen marad lehetőség az értelmes olvasásra sem, hiszen minden (szerző, évszám) beszúrás megszakítja a reménybeli gondolatmenetre irányuló figyelmünket, akár hátralapozunk az irodalomjegyzékhez, akár nem. Harmadszor, és itt immár a bölcsészettudományok lényegéről van szó: a bölcsész hivatkozásoknak gyakran, és jellegzetesen, részletes kiadástörténeti adatokat kell tükrözniök. Erre a (szerző, évszám) rendszer tökéletesen alkalmatlan. Hadd hozzak egy szélsőségesen kirívó példát. A JEL-KÉP – egészen kiválóan szerkesztett, magas minőségű folyóirat – legutóbbi számában Platón *Prótagorasz* című dialógusából – tekintetek handoutomra, 3-as – így idéz: „(Platón 1984b: 192)”, az irodalomjegyzékben pedig: „Platón (1984b) *Prótagorasz*. In: *Platón összes művei. I. kötet*. Budapest, Európa. 173–266.” A *Prótagoraszt* Platón nyilván nem 1984-ben írta és nem ma-

3 (JEL-KÉP 2019/2:)

orvos, de valójában nem az, nem tudja megkülönböztetni az igazi orvostól, sem más hozzáértőt a hozzá nem értőtől.” (Platón 1984a: 85) Ennek ellenére Platón Szókratésze hangsúlyozza, hogy szükség van a szakértőkre, hiszen például az athéni népgyűlés mindig csak szakembereket hallgat meg szakmai kérdésekben, és ha nem szakember kíván nyilatkozni, akkor azt kinevetik és rendőrrel vitetik el (Platón 1984b: 192)

Platón (1984a) Kharmidész. (In:) *Platón összes művei. I. kötet.* Budapest, Európa. 55–95.

Platón (1984b) Ffótagorasz. (In:) *Platón összes művei. I. kötet.* Budapest, Európa. 173–266.

gyarul, azaz a vonatkozó hivatkozásban elvárható volna mondjuk a fordító nevének említése. Az igazi gond azonban az, hogy a bölcsészettudományban bármely Platón-helyre az úgynevezett Stephanus-számokkal hivatkozunk. Jelen esetben a sztenderd, bármely nyelven és szeriöz kiadásban visszakereshető hivatkozás így festene: *Prótagorasz*, 310 c. Ezt a hivatkozást azonban a (szerző, évszám) rendszerben nem lehet elhelyezni. Ha a tanulmány szerzője nagyon szeretné, akkor sem. Ha a kiváló szerkesztő Terestyéni Tamás fejreállna, akkor sem. A rendszer nem teszi lehetővé. A szintaxisba nem fér be.

Negyedszer, és ezúttal viszont már a tudományos tisztesség alapjairól kell beszéljünk: a (szerző, évszám) rendszer csalásra hív. Ebben a rendszerben ki-ki bármire hivatkozhat: amit nem is olvasott; ami irreleváns; ami az utalt álláspont ellenkezőjéről szól; amit a maga lobbiköre publikál; és persze amit a szerkesztő/kiadó óhajt. A (szerző, évszám) rendszer az impakt-faktor manipuláció alapja.

Tisztelt Kollégák, kedves Barátaim! Hallani olyan véleményeket, miszerint felejtjük el ezt az egész hivatkozási problémát, hiszen a jelen, és méginkább a jövő, az online digitális publikáció jegyében áll, a jegyzetek hiperlinkek formáját öltik, az olvasó a linkre rákattint vagy sem, beleolvas vagy sem, utalásait továbbköveti vagy sem, ennyi. Végtelenül veszélyes vélemények, mivel félreismerik az online olvasás/írás kognitív határait. A hardcopy írásról/olvasásról való lemondás kognitív veszteséggel jár. A „hogyan hivatkozunk?” kérdést meggyőződésem szerint a jelenlegi főárammal történő szembefordulással kell megválaszolni, kinek-kinek a maga területén, akár angolul ír és/vagy szerkeszt, akár magyarul. Nyilván a lábjegyzetes hivatkozási rendszerben is vannak variációk, a városnév

előtti zárójel mondjuk ízlés kérdése, de jelesül a város: kiadó, évszám hármadról a mai publikációs dzsungelben nem lehet lemondani. Angol nyelven csak a jó gyakorlathoz kell visszatérni, lásd handoutomban a 4-es és 5-öst. A gond a magyar rendszer, abban is leg-

4 John Searle, *Intentionality*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

¹ For further discussion of the notion of “direction of fit” see J. R. Searle, ‘A taxonomy of illocutionary acts’, in *Expression and Meaning* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), pp. 1–27.

⁵ In, e.g., J. M. Mohanty, ‘Intentionality and noema’, *Journal of Philosophy*, vol. 78, no. 11 (November 1981), p. 714.

5 András Benedek – Kristóf Nyíri (eds.), *Vision Fulfilled: The Victory of the Pictorial Turn*, Budapest: BME–MTA, 2019, p. 21.

¹¹ For a devastating description of Dewey’s pathetic attempts to pretend James belonged to the liberal camp, see Richard M. Gale, “William James and John Dewey: The Odd Couple”, *Midwest Studies in Philosophy XXVIII* (2004), pp. 149–167.

¹² William James, *Talks to Teachers on Psychology: and to Students on Some of Life’s Ideals* (1899), New York: Henry Holt, 1916, pp. 75 f.

inkább az „in” szó (vö. handout 3-as). Ilyen magyar szó ugyanis nincs. A magam gyakorlatában itt az „által” szóval kísérletezem, lásd handout 2-es, érzem a megoldás nehézkes voltát, de 50+ szerkesztői évem alatt nem találtam jobbat. És egy utolsó gondolat: persze hogy kellene hipertext online kiadások, és persze hogy lényeges, hogy a hardcopy kiadások képernyőn is kényelmesen olvashatók legyenek: kényelmesen olvashatók mondjuk kisebb tablet-en, vagy akár okostelefonon. Ehhez a tükör és a betűnagyság méretét kell megfelelően megválasztani, ami nyilván újabb háborút jelent a kiadókkal szemben, jómagam néhány éve utóbbi háborút is vívom. Köszönöm a türelmet.

Somfai Anna

Szöveglátás és szövegértés: eltűnt lábjegyzetek nyomában

Írás és olvasás személyes tapasztalat, így az alábbi rövid hozzászólás is személyes nézőpontot nyújt.

A laptükör tükör a szónak abban az értelmében is, hogy tükrözi tervezőjének vizuális preferenciáit, gondolkodásmódját és elképzelését föltételezett közönségének a szöveg értelméhez vezető kognitív útvjáról. A laptükör szerkezete dilemmákból született választások eredménye.

A szövegközi zárójeles utalás (név, évszám, esetleg oldalszám) a szövegben fölhasznált publikációk bibliográfiai referenciája. A lábjegyzet és végjegyzet tartalmazhat bibliográfiai utalást, mégpedig teljes formában, vagyis a cím megadásával, ami önmagában is konkrét tematikai információ és messze túlmutat a szövegközi utalás szűk keretein, de számos más funkcióval is rendelkezik. Tartalmazhatja a főszövegben lévő idézet fordítását vagy eredetijét, további idézeteket, információt és utalásokat, nyújthat lényeges, de a gondolat fonalát megtörő érvelést, tovább fűzheti jelzésszerűen új irányokba a gondolatmenetet.

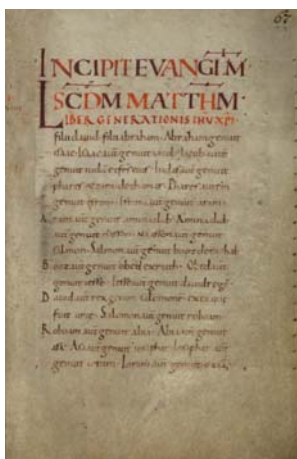
Vizuális szempontból a szövegközi zárójeles utalás az olvasott szöveggel egy sorban kap helyet, vele méretben megegyezik és ismétlődő hosszabb megszakítást eredményez, míg a lábjegyzetszám részben a szöveg fölött helyezkedik el, kisebb méretű és csupán néhány karakternyi, így könnyebben átugorható. A lábjegyzet maga, lévén a lap alján, kívül esik a főszöveg vizuális terén, így azt nem bontja meg, hanem szabadon követhető vagy figyelmen kívül hagyható.

Az olvasás vizuális tevékenység. A szem az oldalt mint képet olvassa, föltérképezi és egyik vizuálisan kiemelt pontról a másikra ugrik. Ezek a vizuális pontok, akár tudatukban vagyunk, akár nem, irányítanak bennünket. Mai nyomtatott és digitális laptükrünknek és

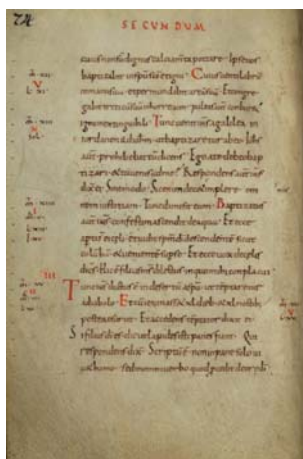
tipográfiánknak előzménye a kézzel készített és írt középkori kódex. A kódexek laptükrének tudatos szerkesztése, másoláskor újraszervezése, lehetővé tette a szövegtér és a margók kreatív használatát. A szövegtestet a számunkra evidensnek tűnő, ám valójában hosszas fejlődés során kialakult központosítás mellett különböző típusú, méretű és színű iniciálék és paragrafus-szimbólumok osztották kognitív egységekre, lehetővé téve egyrészt a privilegizált ponton való megállást és gondolkodást, meditációt, másrészt az egyik pontról a másikra való ugrást. Funkciójuk pontosan a kontinuitás ezen okokból való megtörése volt. A margókon és a sorok között elhelyezett glossza a mai lábjegyzetek, végjegyzetek és kommentárok szerepét töltötte be. Párhuzamos szöveghelyre, szerzőre utalt, szinonímákat nyújtott, vagy hosszabb-rövidebb és különböző mélységű kommentárokat csatolt a főszöveghez. A margón elhelyezett glosszákat olykor a mai lábjegyzetszám funkcióját betöltő *signe-de-renvoi*, összekötő szimbólum látta el.

A könnyebb vizuális érthetőség kedvéért három középkori kódex-oldal példáján mutatom be a főszöveggel egy lapon levő jegyzetanyag jelenlétének és hiányának azonnali hatását. Az elsőben a főszöveg bizonyos fokú vizuális osztottsága mellett nincsen marginális glossza. A második esetben a margón megjelenő rövid jegyzetek párhuzamos szöveghelyekre utalnak, de térben sokkal hasznosabban elhelyezve mint az említett három információt nyújtó kurrens módszer bármelyike. A harmadik egy több kéz által sűrűn glosszált kódex-oldalt mutat, amelynek teljes marginális és sorok közötti terét a szöveghez fűzött különböző jellegű jegyzetelés borítja, a korabeli olvasó számára ismert térbeli megosztásban.

Számomra a szövegközi zárójeles utalás vizuálisan és mentálisan megtöri az olvasás kontinuitását, a gondolkodás belső ritmusát. A szöveg tartalma és érvelése, a gondolkodás és a megértés fragmentálttá válik. Ez a fragmentáció mesterséges töréseket eredményez, megakadályozva, hogy az agyam saját belső ritmusa szerint törje meg a szöveget, önmagától kapaszkodva a szöveg egy-egy pontjába. Vagyis maguknak a gondolatoknak a kibontakozását akadályozza meg, így az utalás és maga a szöveg pusztán információvá válik.

Walters Art Museum
MS 4, fol. 34r.¹

Walters Art Museum MS
4, fol. 37v.

Walters Art Museum MS
66, fol. 1r.

Mert milyen is ezeknek az utalásoknak karaktere, nem csupán a szöveg, hanem az írás és gondolkodás szerepének kontextusában? A szövegek közötti rövid bibliográfiai utalás lezár, visszafelé utal. A lábjegyzet megnyit, a jövőbe visz, egyfajta folyamatot és dialógust tesz lehetővé az olvasóval. Ez számomra a szöveg igazi szerepe. De a lábjegyzet az alkotási folyamat vizuális képe is, a belső dialógust is nyitva tartja és a marginális térbe delegálva a konkrét érvbe nem egészen szervesen beleilleszkedő gondolat további lehetőségek tárházává válik, az író és az olvasó számára egyaránt. A lábjegyzet élővé teszi a szöveget, inspirál, további gondolkodásra indít, az oldalon elfoglalt helyéből adódóan asszociációra ösztönöz, míg a szövegek közötti utalás átjár, kivon egy nem jelenlévő, hiányzó térbe. A végjegyzet, bár nyitva tartja annak lehetőségét, hogy a lábjegyzet tartalmát átvegye, vizuális elérhetetlensége folytán pontosan annak a látás számára azonnal elérhető jellegét veszíti el.

Szemünk föltérképezi és átvizsgálja az oldalt, agyunk a vizuálisan kardinális pontokra fókuszol és a zárójel rövidesen az utalással asszociálódik. Ha a szemem az egyik zárójeles ponttól a másikig ug-

¹ Képek a Creative Commons licenc jóvoltából.

rik, olyan szövegrészeket olvas, melyeknek nincsen a szöveg tartalmához kapcsolódó önálló információ értéke, vagyis az utalás elválasztja a tartalomtól. A folyamatos olvasásra tett kísérletkor a sok törés szétveti a mondatot és a kontextust. Szélsőséges esetben egy-egy mondatban két-három-négy utalás is van, néha nem csupán szerzővel és címmel, hanem több oldalszámmal is, olykor egy-két sorra is kiterjedve. Idővel önkéntelenül is próbálom átugrani a zárójeles utalásokat, hogy a tartalom kirajzolódjon számomra. Ám ez a többé-kevésbé sikertelen próbálkozás ismét fragmentált olvasáshoz vezet. Ha kifejezetten az utalások miatt nézném át a szöveget, ezt a lábjegyzet vagy végjegyzet átfutásával is tehetném, megőrizve a szöveg valódi funkcióját.

Végül, mit mond az állandó szövegközi zárójeles utaláshalmaz a szerzőről, az írásról? Hol van az egyéni gondolat, hol bontakozik ki önmagában koherens érvelés?

Visszatérve a középkori kódexekhez, a különböző vizuális eszközök, amelyek a szövegteret megbontották, fragmentációt okoztak, részben újrafogalmazva a bontást a szöveg minden újabb másolásánál. Ezek azonban nem mondatokat bontottak, hanem könyveket, fejezeteket. A fragmentáció tudatos bontás eredménye volt. Nem az utalás okozta vizuális törés befolyásolta a szövegértést, hanem a szövegértés segítése irányította a vizuális törést. A középkori kódexek alkotói néhány általános elvet és vizuális mintázatot követtek, de a konkrét szöveghez és saját gondolkodásukhoz illő egyéni megoldásokat is alkalmaztak, olykor éppen a mindenfajta megtörés elhagyását.

Lábjegyzet, végjegyzet, szövegközi jegyzet? Az emberek különböző módon gondolkodnak, írnak és olvasnak. A különböző szakterületek írói és olvasói önmagukban is külön csoportokat alkotnak, amely célcsoportok igényeinek fölmerése a számukra legmegfelelőbb általános utalási módszerek alkalmazását teszi lehetővé. Szakmai publikációkban az egyes szövegeken belüli konzisztencia nyilvánvaló követelmény. Azonban az egyéni gondolkodásbeli, írói és olvasói különbségek, melyek egy szakma érdekességét adják, ellenállnak a túlszabályozás csapdájának és megszabják a lehetséges és szükséges szisztematizálás határát.

Kenesei István

A Harvard-stílus védelmében

Mindenekelőtt azzal kezdem, hogy ebbe a Credo-ba Pilátusként úgy kerültem, hogy miután Nyíri Kristóf ötletét sokan örömmel fogadták, még szeptemberben körbeírt egy panaszos felhívást, miszerint senki nincs, aki a (szerző, évszám) típusú hivatkozási rendszert megvédené az általa szervezendő beszélgetésen. Régi ismeretségünk ösztökélt arra, hogy ne hagyjam magára, hiszen akkor nem tudná személyhez kötni azt a nézetegyüttest, amivel szemben építené fel a maga hadál-lásait. Így kínálok föl – ha nem is ártatlan – áldozatnak, vállalva, hogy megvédem azt a hivatkozási szisztémát, amit az 1960-as évek óta ismerek, használok, és bevallom: szeretek.¹

1. Mi a pálya?

Magának az illető stílusnak sokféle neve van, és a „Harvard-stílus” címkét főképpen az előkelő asszociációi miatt választottam: végül is lévén ez az USA és egyben a világ egyik legjobb egyeteme, csak nem árul bővít! Az amerikai diákoknak tanácsadással szolgáló *Scribbr* honlap² szerint 14-féle hivatkozási rendszer létezik, amelyek három nagyobb csoportba rendezhetők (most csak a rövidítéseket adom meg, a *Scribbr* lapjáról minden további információ hozzáférhető):

- 1) (szerző, évszám): APA, Chicago B, Turabian, Harvard, ACS, APSA
1a) (szerző, oldalszám): MLA, ACS
- 2) (láb/vég)jegyzet: Chicago A, Turabian, OSCOLA, ACS
- 3) számozott: Vancouver, IEEE, AMA, ACS, NLM, AAA

---

¹ Köszönöm Nyíri Kristófnak, hogy bevezető megjegyzései írásos változatát rendelkezésemre bocsátotta, s így nem csupán jegyzeteimre tudtam hagyatkozni jelen hozzászólásom megírásában.

² Ld. <https://www.scribbr.com/citing-sources/citation-style-overview>.

Az egyes csoportok különféle diszciplínákat szolgálnak ki:

- 1) bölcsészet, pszichológia, neveléstudomány, társadalomtudományok, természettudományok, közgazdaság, kémia, politikatudomány
- 2) történelem, bölcsészet, társadalomtudomány, természettudomány, jog, kémia
- 3) orvostudomány, mérnöki tudományok, számítástudomány, kémia, antropológia, társadalomtudomány

Ne csodálkozzunk az esetleges átfedéseken, ezek azt mutatják, hogy egy-egy diszciplína is használhat több rendszert, de vegyük észre, hogy a különbségek arra utalnak, a sokszerzős és sok hivatkozással rendelkező tudományok inkább a számozott rendszert részesítik előnyben, vagy hogy a sajátos, pl. többféle utalásokra kényszerülő ágazatok, pl. a jogtudomány, amelynek törvényekre, ítéletekre stb. kell támaszkodnia, inkább a (láb)jegyzeteket alkalmazza.

Még annyit hadd idézzek a *Scribbr*-től, hogy milyen elterjedtségük van az egyes rendszereknek: MLA 56%, APA 20,5%, Chicago 12% (nincsen felbontva A és B között). Ezek az arányok egyébként nyilván az USA-beli viszonyokat tükrözik, de más forrás most nem áll rendelkezésemre.

2. Mi a gond?

Nyíri Kristófnak – és a november 8-i beszélgetés több résztvevőjének – legfőbb panaszja az olvasási nehézségekből származik. Nyíri szavait idézve a jelen összeállításból: „A (szerző, évszám) hivatkozások úgy szakítják meg a tanulmány vagy könyv szövegének mondatait, hogy sajátos vagy akárcsak ép írói stílus alkotására lehetőség sem marad.” Amire csak azzal az elismertelenül erős érveléssel tudok válaszolni, hogy nem egyformán vagyunk „szoktatva” tudományos szövegek olvasásához vagy írásához. Olyan különbség ez, mint amit az írástanulásban is látunk a különböző nyelvek, illetve iskolarendszerek között: legyen elég az orosz, az angol vagy amerikai, illetve a magyar iskolai folyóírás eltéréseire utalnom. Ha valaki a Harvard-stílusban kezdte tudományos pályáját, őt nyilván jobban zavarja a lábjegyzeteléssel való hivatkozás, mint aki a másik irányból érkezik. A nyom-

tatott szöveget pásztázó tekintet folyamatosságát ugyanúgy zavarhatja a lábjegyzet is, amire adott esetben le kell pillantani a lap aljáig, majd onnan vissza a félbehagyott szövegrészre.

Ráadásul a Harvard-stílus egyáltalán nem zárja ki a lábjegyzetelés lehetőségét, ami módot ad arra is, hogy Nyíri Kristóf további ellenérzését a források kezelésével kapcsolatban eloszlassuk: ezeket ugyanis gond nélkül lehet lábjegyzetbe tenni, sőt külön adagban felsorolni az adott mű végén, pl. *Források* alcím alatt, megkülönböztetve a szakirodalmat felsoroló *Hivatkozásoktól*.

Az én legnagyobb ellenkezésemet ifjú olvasókoromtól kezdve a lábjegyzetes hivatkozások vonatkozásában az „*op. cit.; loc. cit.*”, magyarul: „*id. mű; id. hely*” gyakorlat váltotta ki. Ez esetben ugyanis, ha véletlenül nem jegyeztem meg a szerzőnek az őt első alkalommal említő lábjegyzetben szereplő munkáját, meg kellett keresnem, vagyis vissza kellett lapoznom ahhoz a lábjegyzethez. A hagyományos gyakorlatban ugyanis nem csatoltak irodalomjegyzéket a cikkekhez. Ha viszont csatoltak, mint az újabb gyakorlatban, akkor sokszor a lábjegyzetekben is a Harvard-stílussal élnek, ami ezek után amolyan „dupla elakadáshoz” vezet.

Másrészt a régi gyakorlatban gyakran előfordult, hogy a művekben nem hivatkozások voltak, hanem csak a szerzők nevei (vagy azok sem), majd a végén egy *Bibliográfia* vagy *Irodalom* alcím alatt felsorolt olvasmányhalmaz, tekintet nélkül arra, hogy az adott tanulmányban valóban szerepelt-e az összes szerző. A Harvard-stílus ennek a felelőtlen és álságos hivatkozási gyakorlatnak is véget vetett, hiszen egyrészt a cikkben/könyvben szereplő összes (szerző, évszám) referenciát fel kellett oldani a *Hivatkozások* címszó alatti listában, másrészt az ott felsorolt összes bibliográfiai adatnak szerepelnie kellett magában a műben is.

Emellett a Harvard-stílus magával hozta annak a lehetőségét is, hogy a szerzőknek a szerkesztők előírják, hogy a (szerző évszám: oldalszám) rendszerrel utaljanak arra, a hivatkozott műben pontosan hol szerepel az ismertetett elképzelés, állítás stb. Ezzel is csökkenteni

tudják a komoly szakcikkekben sem ritka plágium lehetőségeit.³ Nyíri Kristóf negyedik kifogására, amely az ilyen „tiszteleti” vagy lát-szathivatkozásokra vonatkozik és szerintem bármelyik rendszerben megvalósítható, eme kötelezettség érvényesítésével lehet tehát válaszolni. A pontos oldalszámokhoz ugyanis kézbe kell tudni venni a hivatkozott művet.

A Harvard-stílus egyszerűen beépíthető a folyamatos szövegbe is oly módon, hogy a szerző neve része a szövegnek, csak a hivatkozott mű azonosító évszáma és esetleg az idézet eredeti oldalszáma kerül zárójelbe, például így: „Amikor Kovács (2012: 23) azt állítja, hogy ...” Természetesen az elkerülhetetlen, hogy az olvasó a cikk/könyv végére lapozzon, ha kíváncsi az adott műre, de mint fent említettem, ezt a lapozgatást a lábjegyzetes megoldásokkal sem lehet mindig megúszeni.

3. Mi a jövő?

Ebben az írásos változatban nem térek már ki a bölcsészetben gyakorlatilag ismeretlen számozott hivatkozásokra, az URL-ekre való utalások (és vele a *hypertext*) problémáira, a lábjegyzetek és végjegyzetek háborújára, az irodalomjegyzékek közlési szabályainak apró, de idegesítő eltéréseire, a hivatkozott más nyelvű művek transliterálási vagy fordítási kérdéseire stb.

De kitartok a beszélgetésen elmondott hozzászólásom lényegi mondandójánál: virágozzék száz virág! Azaz döntsék el a szakmák, milyen hivatkozási rendszerek a legmegfelelőbb számukra, megengedve persze azt, hogy adott kiadók, folyóiratok ragaszkodjanak a saját stíluslapjukhoz, mert az egységes rend éppen az olvasók dolgát könnyíti meg: tudni fogják, ott mire számítsanak. És végül egy személyes vallomás: amit én a legjobban szeretek, és itt most csak a saját szakmámról beszélek, az a Harvard-stílus és a kizárólag tartalmas,

---

³ Vö. <https://www.sciencemag.org/news/2018/10/what-massive-database-retracted-papers-reveals-about-science-publishing-s-death-penalty>.

A Harvard-stílus védelmében

vagyis nem csupán hivatkozásra szolgáló lábjegyzetek békés egymás mellett élése. Nem véletlen, hogy itthon is ez terjedt el a legszélesebb körben a nyelvtudományban.

Frank Tibor

Amerikai hivatkozási rendszerek

Az Egyesült Államok 4700 egyetemén és főiskoláján egyidejűleg ma mintegy 20 millió diák tanul. E hatalmas hallgatói tömeg félévenként és fejenként mintegy 5-10 dolgozatot ír, s tanulmányainak egyes szintjeit elvégezve különféle témazárókkal, szakdolgozatokkal, disszertációkkal lép át a következő fokozatra. Az amerikai egyetemi rendszer már hosszú évtizedek óta igyekszik a sok-sok milliányi dolgozatot formailag egységesíteni. Erre a feladatra többféle rendszer is vállalkozott, így elsősorban az *MLA Handbook*, a *Modern Language Association of America* kézikönyve (legutóbb már 8. kiadásban), az *APA*, az *American Psychological Association* [az Amerikai Pszichológiai Társaság] pedig a 6. kiadásnál tart: *Publication Manual of the American Psychological Association* [az APA publikációs kézikönyve]. A *The Chicago Manual of Style* [A chicagói közlési kézikönyv] 17. kiadásban forog közkézen. Kate L. Turabian népszerű formai előírásai (*A Manual for Writers of Term Papers, Theses, and Dissertations* [Kézikönyv záródolgozatok, szakdolgozatok és disszertációk szerzői számára]) 8. kiadásban kaphatóak. E szabálygyűjtemények mellett megannyi írásmódszertani segédlet is forgalomban van, így például a Claire Kehrwald Cook az MLA kiadásában megjelent *Line by Line: How to Edit Your Own Writing* [Sorról sorra: Hogyan szerkessze meg saját írásait] c. kötete, Barbara E. Fassler Walwoord *Helping Students Write Well: A Guide for Teachers in All Disciplines* [Segítsük diákjainkat jól írni: Vezető minden szakterület tanárainak], illetve Nancy L. Baker és Nancy Huling *A Research Guide for Undergraduate Students – English and American Literature* [Kutatási irányadó alsóéves egyetemisták számára – angol és amerikai irodalom] c. kötete. A nagyobb egyetemeknek (pl. a Harvardnak) megvan a saját írástechnikai kézikönyve.

Az 1883-ban alapított *Modern Language Association of America* az Egyesült Államok legnagyobb tekintélye a (dolgozat)írás

formai követelményeinek szabályai terén. A mai Amerikában, és különösen az angol nyelvterület egészében tehát sokféle szabályzat, formai előírás születik, annál is inkább, hiszen ma már a könyvek megjelenhetnek hagyományos papíralapú formában, online kiadásban, e-könyvként vagy hangos könyvként is. A világhálón állandóan új kombinációk és módosítások születnek. Az *MLA Handbook* korábbi kiadásai minden formára más instrukciót adtak. A mostani legújabb, 8. kiadás egységesíti az előírásokat és minden megjelenési formára egységesen alkalmassá teszi őket. A társadalomtudományok már az 1950-es évektől sikerrel alkalmazni kezdték a *Works Cited* [Hivatkozások] módszert, amelynek lényege a rövid, szövegközi (*in-text*) utalás a dolgozat végén található bibliográfiára. A módszer bevált a könyvekkel és tanulmányokkal dolgozó tudományterületeken, de nem pótolja a humán tudományok, a levéltári forrásokkal vagy más „lágyabb” hivatkozásokkal dolgozó diszciplínák láb- vagy végjegyzet igényeit.

Az MLA 1951-ben indította el szabályzatát nagyívű pályáján, részben a II. világháború után egyetemre kerülő, nagy létszámú diákság munkájának megkönnyítése és egységesítése érdekében. Ekkoriban még javában folyt az 1944-ben indított, *GI Bill* néven híressé vált, *Servicemen's Readjustment Act* [Törvény a (leszerelt) katonák reintegrálódásáról] nevű program, melynek keretében a háborúból hazatért veteránok ingyen vagy nagyon kedvező állami kölcsönök támogatásával kerülhettek a felsőoktatásba, közel 9 millióan. A program egészen 1956-ig működött.

Az *MLA Handbook* nem csupán formai előírásokat tartalmaz. Részletesen foglalkozik az írás etikai kérdéseivel is, így elsősorban a plágium problémáival, aminek kerülésére már az egyetemi évek kezdetén felkészítik diákjaikat az egyetemek. A szakdolgozatokat, disszertációkat nem is lehet másként beadni, mint egy olyan mechanikus, gépi ellenőrzés után, amelyet például a *TurnItIn* (kb. „Add-Be”) plágiumszűrő szolgáltatás nyújt. Ez tulajdonképpen egy elővizsgálat, ami nélkül a záródolgozatok, s különösen a disszertációk nem is adhatók be. A dolgozatokat egy olyan software-en futtatják át, amely több millió korábbi szöveggel veti egybe őket. Az *eduline.hu* szerint az angol vállalat szoftverét 135 ország több mint százezer

intézménye használja, 330 milliónál több esszét tartalmaz. A program, amelynek használataért egyébként fizetni kell (és ha nálunk is használhatnánk a programot, nálunk is kellene), azokat a szövegrészeket emeli ki, amelyek részben vagy egészben megegyeznek az adatbázisban található más dokumentumokkal. Megosztott képernyőn hasonlíthatók össze az egyes szövegrészek, az alkalmazást elsősorban tanároknak fejlesztették ki.

Az MLA más publikációkat is kifejlesztett, amelyek a kutatók, tudományos munkával foglalkozó szakemberek magasabb szintű igényeit hivatottak kielégíteni. Az amerikai rendszerek mellett természetesen vannak brit és német szabályzatok is, előbbire példa a brit Penguin kiadó által kiadott *Writer's Manual* [Írói kézikönyv], Martin Manser és Stephen Curtis munkája (Penguin Books, 1. kiadás 2002). Német nyelvterületen a legnépszerűbb Norbert Franck és Joachim Stary (Hg.) *Die Technik wissenschaftlichen Arbeitens* [A tudományos munka technikája] c. műve, mára már a 16. kiadásban (Paderborn &c: Ferdinand Schöningh UTB).

A nemzetközi, s különösen az amerikai hivatkozási rendszerek e vázlatos szemléje felveti a kérdést: ha egy nagy nyelvterületen, mint a 330 milliós amerikai vagy a 100 milliós német az egyetemek és főiskolák, illetve a könyv- és folyóiratkiadók hosszú évtizedek óta a hivatkozási rendszerek egységesítésén dolgoznak, nem volna-e itt az ideje a mi összehasonlíthatatlanul kisebb, vonatkozó gyakorlatunkat is átgondolni és a fentiek szellemében átalakítani. Van-e létjogosultsága annak, hogy szinte minden könyvkiadónk és folyóirat-szerkesztőségünk más-más gyakorlatot követ? Nem lenne-e itt a felsőoktatási, a könyv- és folyóiratkiadási, talán még a médiában is felkeltendő igény egy homogén (ha nem is uniform) hivatkozási rendszer kidolgozásának s elterjesztésének a magyar gyakorlatban?

Hivatkozások

<https://www.mla.org/Publications/Bookstore/Nonseries/MLA-Handbook-Eighth-Edition>

<https://www.turnitin.com>

Frank Tibor

<https://eduline.hu>

<https://www.mla.org/MLA-Style>

<http://en.writecheck.com>

(Valamennyi letöltve 2019. december 5-7.)

A visszakeresés és az értelmezés lehetősége: a lábjegyzet védelmében

Amikor a Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályközi Állandó Bizottság elnöke, Nyíri Kristóf feltette a kérdést, el tudnám-e mondani tíz percben a jegyzetelésről szóló munka-konferencián, mit gondolok erről a témáról, azt válaszoltam neki, hogy ezt akár három percben is el tudom mondani.

Amikor Nyíri Kristóf a munkakonferencia másnapján feltette a kérdést, le tudnám-e írni, két, három, négy flekkben, mit gondolok és mit mondtam a jegyzetelésről, azt válaszoltam neki, hogy ezt akár egy flekkben is le tudom írni.

Mind a hét percet, mind a most rendelkezésre álló egy, két, három flekket arra szeretném használni, hogy némi kitekintést nyújtsak ebben a témában, lévén, hogy Palló Gáborral egyetemben kakukktojások vagyunk e fészekben, ugyanis eredetileg természettudományi végzettséggel rendelkezünk, ami esetemben geológus-geográfus diplomát jelent.

Azt hinné az ember, a néprajz és a geológia egymástól nagyon távol esnek. Valójában több bennük a közös vonás, mint első pillantásra látszik, ugyanis mindkettő alapvetően integratív tudomány. Egy vizsgált kis közösség számtalan olyan jellemzővel rendelkezik, amelynek kutatását a teljes emberiségre vonatkozóan külön diszciplínának művelik. Egy jó néprajzosnak el kell igazodnia a történettudományban (történeti néprajz), az irodalomtudományban (folklorisztika), a szociológiában (társadalomnéprajz), az agrár- és gazdaságtudományokban (gazdasági néprajz) és így tovább. Nem véletlen, hogy az adott közösségnek az önmagáról és a világról alkotott tudását és elképzeléseit vizsgáló úgynevezett ethnoscience (népi tudomány vizsgálata) megközelítés a nyugati tudományosság rendszere alapján osztja fel területeit: az élővilággal kapcsolatos népi ismereteket az etnobiológia vizsgálja, a történeti tudást az etnohistoria, a jogszoká-

sokat az etnojuridikum és így tovább. A geológia a földtörténeti múltban vizsgálja a teljes akkori föld különböző tulajdonságait, és – különösen a vizsgálati módszerek sokfélesége miatt – nem árt, ha egy geológus járatos a fizikában (geofizika), a kémiában (geokémia), a biológiában (paleontológia) és így tovább.

De a sajátos hasonlóságok itt nem érnek véget: van hasonlóság a jegyzetelésben is! Bár a geológia és a földrajztudomány alapvetően ráállt a (szerző, évszám) rendszerre – számos apró különbséggel persze, folyóirata válogatja –, de néha ki kell ebből lépnie. Hogyan hivatkozunk például egy fúrómagot? Hiszen alapvetően ez is egy adattárban (közettárban) őrzött anyag! Nos, némileg hasonlóan, mint egy levéltári fondot vagy egy adattárba leadott gyűjtést: a tárban elfoglalt helyével és az eredetével. Vegyük például a Toronyfalu 2. fúrását. Ha szerencséje van a geológusnak, akkor az itt felszínre hozott fúrómagot a munkát vezető geológus leírta, és ez publikációban hozzáférhető. Ha nem publikálta, de leírta, akkor a fúrást vezető szerv adattárában szerepel a jegyzőkönyv. Ha le sincs írva (ami ritka, mert egy fúrás sok pénzbe kerül, tehát nagyon gondosan dokumentálják) vagy ha a későbbi geológus gyanút fog, hogy az abban a fúrómagban paleocén szintjelzőként meghatározott ősmaradvány nem is az, aminek tartják¹ akkor vissza kell menni magához a fúrómaghoz. A fúrás helyszínét annak GPS koordinátájával jelzik, ezenkívül leírják, hogy a minta pl. az egykori MÁFI² Pécsi közetraktárában található. Ugyanígy a GPS koordinátával jelölnek egy vizsgált feltárást (felszínen található kőzet-együttest), amely pl. egy új út építése miatt vált elérhetővé. A fúrómagot aztán többször újra megvizsgálhatják: de egy bölcsész számára nyilvánvaló, ha nem roncsolás-mentes vizsgálati eljárást választanak (márpedig egy ősmaradványt nehéz a kőzetminta szétverése nélkül kiszabadítani) akkor az már nem

---

¹ Ez egy ú.n. kikacsintás. A magyar geológiában közhely, hogy a paleocén korból (kb. 65,5-58 millió évvel ezelőttről) Magyarországon nem ismerünk felszíni kőzeteket. De hát egy fúrómagban per definitionem nem felszíni kőzetek találhatóak.

² Ez itt egy szövegértelmezés azoknak, akiknek nem ugrik be mindjárt, a MÁFI minek a rövidítése: Magyar Állami Földtani Intézet, a nagy összevonások kora, azaz 2012 óta az Eötvös Loránd Geofizikai Intézettel együtt: Magyar Földtani és Geofizikai Intézet.

ugyanaz a minta, mint amelyet az előző kutató vizsgált. Itt a bölcsésznek könnyebb dolga van, neki nem szükséges ahhoz a forrást szétvernie, hogy elolvashassa (a kódex fedőlapokba ragasztott iratoktól most tekintsünk el). Ha a geológus nem tér vissza az ősforráshoz, hanem a fűrómagról szóló publikációra való hivatkozást leli meg és találja gyanúsnak, akkor viszont hosszasan bogarászhat, mire fölfedezi a hibát, a geológiai publikációk hivatkozásai ugyanis az oldalszámokat nem közlik.³

És ha már a geológust ilyen gond elé állíthatja az oldalszám nélküli hivatkozás, mekkora gond ez a humán tudományokban! Képzeljünk el egy példát: a közelmúltban – önhibáján kívül – híressé vált könyvre, Oláh Miklós levelezésének kritikai kiadására valaki oldalszám nélkül hivatkozik, mondván, hogy a neves humanista egy levelében leírja, miszerint inkább érzi magát romának, mint magyarnak. Miután ez a kérdés elég érzékeny téma, ellenőrizni kell. Vagy hetek, hónapok munkájával átforgatja az ember a latin nyelvű leveleket vagy megkérdezi Szilágyi Emőke Ritát, aki bizonyára fejből megmondja, írt-e ilyesmit a neves szerző, és ha igen melyik levelében. De a néprajztudomány alapvető publikációs formája, a monográfia esetében sem hagyható el az oldalszám. Számos több száz (akár ezerhez is közelítő) oldalas óriásmű⁴ esetében is szinte lehetetlen egy tétel visszakeresése oldalszám nélkül. Különösen bosszantó ennek hiánya, ha vitára ingerlő gondolatot citál a hivatkozó. Hiszen lehet, az eredeti visszakeresése után kiderül, nem is a hivatkozott szerző állít furcsa dolgokat, hanem csak a hivatkozó olvas rosszul.⁵

Azt hiszem, az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a visszakereshető hivatkozások használatának elszánt híve vagyok. Ahhoz azonban megengedően viszonyulok, hogy ez az oldalszámos hivatkozás hol történjék. A szerző vezetékneve, évszám, oldalszám zárójel-

---

³ Köszönöm Demény Attilának, az MTA rendes tagjának az e részhez nyújtott segítségét.

⁴ Például Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása c. kötete 541, Balassa Iván: Az eke és szántás története Magyarországon c. műve 630 oldalas.

⁵ Az ilyesmi különösen bosszantó, ha az ember önmagáról olvassa, hogy ezt vagy azt állítja, holott nem is. (Ez itt egy mellékes gondolat, azért került lábjegyzetbe.)

ben a főszöveg részeként számomra elfogadható: az én olvasási szocializációm (hogy Kenesei István szóhasználatát idézzem) kereteibe belefér, hogy elolvassam vagy átugorjam ezt a részt, ahogy az sem bánt, ha föl-alá pillantgatok.⁶ Az kérdéses, hogy ha a hivatkozott szerző hivatkozott gondolatát más irányba szeretné a tanulmány írója továbbfűzni, mint amerre a főszöveg tart, akkor jó-e, ha a szövegbeli hivatkozás után még egy lábjegyzetszám is van. Én ilyet sose tennék, de hát én lábjegyzetpárti vagyok. Végjegyzetbe viszont nem szerencsés a mellékszálakat tenni. A könyvjelző ide-odarakosgatása már az olvasási élményt csökkenti.

Az értelmező, továbbgondoló lábjegyzet írása viszont sokszor elengedhetetlen. Nem tartozik a főszöveghez, mégis gondolatébresztő lehet: többször megesett már, hogy egy lábjegyzetre hivatkoztam én is!⁷ Némileg tréfásan mondják, hogy akad olyan szerző, aki életműve legmaradandóbb gondolatait lábjegyzetekben fejtette ki.⁸ A hosszú lábjegyzet írása sokszor egyenesen elkerülhetetlen, ha az ember nem akarja munkája gondolati ívét megzavarni, de belső kényszerként érzi, hogy a hivatkozott szerző nézeteire reflektálnia kell.⁹

---

⁶ Egy másik mellékszál: bizonyos a sok természettudományi szöveg olvasása tett ilyen megengedővé...

⁷ Pl. Borsos 1998: 32.

⁸ Asszociáció: a magyar matematika legnagyobb hatású műve, Bolyai Jánosnak a nem euklideszi geometriát leíró munkája, ha nem is lábjegyzetben, de függelékben jelent meg (Bolyai 1832, Appendix).

⁹ Személyes példa: az általam írt leghosszabb lábjegyzet négy oldalra terjed ki. A gróf Teleki Samu afrikai útjának néprajzi eredményeivel foglalkozó könyv főszövegében nem fejthettem ki, mert nem illett oda, külön cikkhez még egy négy oldalnyi lábjegyzet szövege is rövid, de meg kellett írnom, miért nem tekinthető a gróf útja az Osztrák-Magyar Monarchia gyarmatszerző próbálkozásának, ahogy a dogmatikus marxista történész, Krizsán László állította (Borsos 1998: 55-58.). Forrófejű ifjúként akkor nagyon jól esett, hogy leírtam mindezt, bár idősebb és tapasztaltabb kollégám elnéző mosollyal azért megjegyezte: ágyúval lőttem verébre. A lábjegyzet lábjegyzete: a WORD szövegszerkesztőt sikerült becsapni, nem követelte meg a konferencián emlegetett 5/12; 7/12 arányt.

Gondolataim összegzése: virágozzék ezer virág,¹⁰ de egy virágon belül ne legyen kétféle porzó, vagy egy tövön ne nőjön tüskés és tüskétlen¹¹ rózsá is, mert másképpen nyúlunk hozzá. Mindenki egy cikken vagy egy tanulmányköteten belül hivatkozzék, ahogyan akar, de a folyóirat vagy a kötet többi tanulmányával legyen ez összhangban. Egyetlen dolog a fontos, hogy a hivatkozás visszakereshető és gondolata értelmezhető legyen a főszövegen kívül (alul, mögött) is.

Irodalom¹²

Balassa Iván 1973 Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest: Akadémiai.

Bolyai Farkas 1832 Tentamen juventutem studiosam in elementa matheseos purae, elementaris ac sublimioris... introducendi. Appendix scientiam spatii absolute veram exhibens: a veritate aut falsitate axiomatis XI. Euclidei... independentem... Maros Vásárhely: Typis Collegii Reformatorum per Josephum, Tom. I.

Borsos Balázs 1998 Szafari a pále, pále. A gróf Teleki Samu vezette expedíció (1887-1888) szerepe és jelentősége Kelet-Afrika néprajzi feltárásában. Magyar Etnológia 3. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

Chang, Jung – Halliday, Jon 2006 Mao. Az ismeretlen történet. Budapest: Európa.

---

¹⁰ Bár a magyar közbeszédben ez így terjedt el, az eredeti (Mao Ce-tungnak tulajdonított) gondolat egy nagyságrenddel kisebb számú zárwatermőt emleget (ahogy Kenesei István is írta fentebb): Virágozzék száz virág (ami valójában egy régi kínai bölcsesség, Mao csak idézte). (Chang – Halliday 2006: 451.)

¹¹ Merthogy minden rózsá tövis nélküli. Közhely, hogy a „Nincsen rózsá tövis nélküli” közmondás növénytanilag helytelen, hiszen minden rózsá tövis (azaz farészből eredő szúrós képlet) nélküli, a nem nemesített rózsákon és a nemesítettek jelentős részén ugyanis túske (a bórszövet szúrós része) nő. (<https://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCske>; [https://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%B6vis_\(botanika\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%B6vis_(botanika))) (letöltés 2019. november 20.)

¹² A szerkesztő oly módon írhatja át, ahogy ezt a tanulmánykötet kívánja. [A szerk. megjegyzése: semmilyen módon nem írtam át, ld. „Utóhang”.]

Paládi-Kovács Attila 1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása.
Budapest: Akadémiai.

Szilágyi Emőke Rita (kritikai kiadás készítője) 2018 Nicolaus Olahus: Epistulae Pars I. 1523-1533. Budapest: Reciti.

Gyáni Gábor

A lábjegyzet retorikája

A tudományos kommunikáció szükséges, ha nem is elégséges feltétele, hogy lábjegyzetek kísérik és tegyék teljessé a tudományos kutatás eredményeit közreadó közleményt, öltson az bármilyen, folyóiratcikk vagy könyv formát. Lehet persze lábjegyzet nélkül is terjeszteni a tudományt, például újságcikkekben, de annak csekély a tudományos hitele, a szavahihetősége, mert nélküli a bizonyítás retorikai elemét. Ez a kérdés tűzi tehát napirendre a lábjegyzet mint retorikai szövegtörzs külön problémáját.

Lábjegyzetet már a diszciplinárizálódás előtt is használtak a saját magukat tudományosként feltüntető, ezt a rangot a maguk számára vindikáló szerzők. Sőt, mint Anthony Grafton alapvető munkájából tudjuk, ez olykor a főszöveg mennyiségi rovására is ment. Mi indokolta vajon már akkor a lábjegyzet alkalmazását? Nem más, mint a történelem mint igaz történet írásának a vágya, amely soha nem nélkülözheti a valóságreferencia textuális bizonyítékait, vagyis hivatkozást a forrásokra. Ha pusztán kommentár írására vállalkozik az ember, akkor nincs túl nagy jelentősége az információ pontos helyének, a származáshelynek, mert az lényegében maga az elbeszélő narrátor, az ő elméje. Ha viszont mások, akár szóbeli, akár írásbeli közléseire hagyatkozva számol be a való életéről, akkor kötelessége feltüntetni ezt illető tudásának a külső referenciáit, amelyek a tárgyreferenciára nézve szolgálnak értékes felvilágosításokkal.

Ez tehát a közelebbi oka annak, hogy a lábjegyzet csupán a 19. században, a történetírás diszciplinárizálódásával nyerte el azt a jelentőséget és jelentést, amit azóta is birtokol. Ez azzal a levéltárközpontú történetírói kutatómunkával kapcsolódott szorosan össze, amely a német (porosz) historizmus történetírói gyakorlatának volt meghatározó sajátossága. A Leopold von Ranke történetírói működéséhez kötni szokott fordulat nem előzmény nélküli ugyan, ennek ellenére sorsdöntő fejlemény, mert kánonná emelte a lábjegyzettel összekap-

csolt tudományos szöveg megalkotását. Azt, hogy nem önkényesen kötjük össze a történeti szaktudomány keletkezését a lábjegyzet kötelező használatának tudományos gyakorlatával, jól bizonyítja a század minden bizonnyal egyik legfontosabb tudományos művének a példája is. Charles Darwin fő művéről, *A fajok eredete* című munkáról van szó, amely szinte máig meghatározza a racionális gondolkodást. Ehhez képest ebben a munkában egy szem lábjegyzet sem szerepel.

A történetírás eminens szerepe a lábjegyzet meghonosításában abból ered, hogy a kommentárként előadott múltbeli történet elbeszélése helyett a tények ismeretére alapozott történeti beszámoló vált ez idő tájt kanonikus történetírássá. Ennek felel meg, hogy a lapalji jegyzet mint külön szövegtest referenciális funkciót tölt be, vagyis kezeskedik azért, hogy a történet elbeszélője magáról a történeti valóságról, és nem az erről a valóságról a fejében élő elképzés szellemében beszél. A tények erejére alapozott tudományos beszédet hitelesíti a lábjegyzet, amely arról tájékoztatja az olvasót, hogy melyek a múlt azon hátrahagyott *diszkurzív* nyomai, amelyek alapján biztos tudható: ez és az pedig úgy történt a múltban, amely már elmúlt, és amely már nem ismerhető meg testközelből, nem figyelhető meg, hanem minden csak „hallomásból” tudható róla. De mivel valójában nem is hallomásból ismert, mert nem az orális hagyatkozás képezi a történészi tudás forrását, hanem annak a kutakodásnak az eredménye jelenik meg benne, amit a tudós végez, a lábjegyzet jelenti itt a tudományos kutatás legfőbb nyelvi bizonyítékát. A történész nem volt, nem lehetett jelen a múlt egy adott helyén és egy adott pillanatában, amikor ez a múlt ténylegesen megesett, viszont ott járt a levéltárban (a könyvtárban, a kéziratárban, a múzeumban stb.), ahol a múlt hátrahagyott nyomai mind fellelhetők, azok, amelyek ezt a múltat képviselik, és egyúttal ellátják a történészt mindazzal az ismerettel, ami a múltból való hiteles beszédhez megkívántatik. Ennek bizonyossága a lábjegyzet, melyben a szövegalkotó történész feltünteteti primer forrásainak a hollétét; ezzel egyszersmind biztosítja is mondandója valóságosságának (igazságosságának) az ellenőrizhetőségét. A lábjegyzet azzal a pótlólagos előnnyel is együtt jár, hogy a történetírás mint tudományos tevékenység nem légből kapott, hanem ellenőrizhető tudást kínál. Egy szó mint száz: a lábjegyzet, ez esetben, a tiszta re-

ferencialitás funkciójában foglalja el helyét a történeti szövegek rendjében.

Mint mondtam, a lábjegyzet ez alkalommal a primer forrásadatok azonosítását feltüntető olyan nyelvi jel, amely nem feltétlenül foglal magában ennél több információt. A ma inkább jellemző szakirodalmi hivatkozás például csak elenyésző szerephez jutott akkoriban szóhoz a lábjegyzet tartalmi jegyei között, főként azért, mert (1) a még szerény tudományos termelés nem támaszkodhatott kiterjedt és lehivatkozható, egyben hivatkozandó tudományos diskurzusra; (2) ha használtak is auktorokat, más történészeket és egyéb szerzőket, azok inkább csak a kommentár tárgyaként, és nem a pozitív (a tények ismeretét lehetővé tévő) tudás szolgáltatóiként vették figyelembe, vagyis nem kellett őket lábjegyzetelni.

A lábjegyzet rendszeresítése valamely szigorúan tudományos történeti szövegben már a kortársak, így Ranke számára is felvetette azt a problémát, hogy vajon hasznára van-e ez a tipográfiai megoldás az olvasói befogadásnak? Bizonyára nem, de orvoslandó lenne vajon ez a hátrány, amely a lábjegyzet különösen intenzív használatával együtt jár? A kérdést elsőként az dönti el, hogy mi a fontosabb: az olvashatóság vagy a tudományosság látszata. Történetileg nézve az utóbbi javára dőlt el a dilemma. A historizmus történetírói kánonja tudatosan rontott az olvashatóságon azáltal, hogy de-retorizálta a történeti szöveget azon egyszerű okból, hogy a történészi beszédet elválassza a fikciós beszédmódtól, melynek a történeti regény volt ebben a korban az egyeduralgató válfaja. A minél szárazabb, minél nehezebben követhető, annál tudományosabb elve jutott itt érvényre. A referencialitás diadala ez, amely abban és ott tetőzött, hogy olykor teljesen száműzték még a történészi narrációt is, és a pusztá forrás-
szövegközlésre szorították vissza a történészi közreműködést, mennyi lábjegyzet kíséretében persze. A történelem hátrahagyott szöveges nyomainak a közreadásával a múlt közvetlenül szólal meg a történész révén – vallották a faktografikus történetírói ethosz jegyében. Ez olyan végletes álláspont és kanonikus gyakorlat volt, melyet idővel azért meghaladott a történészi szubjektivitást is valamiképpen méltányoló történeti beszédmód divatja. Már itt kezd elválni egymástól a történeti (humántudományi) és a természettudományi lábjegyzet

retorikai funkciója. Ez azonban külön és hosszabb elemzést igényelne, amire ezúttal nem vállalkozom.

Ha viszont most az utóbb bekövetkezett fejlemények kapcsán vizsgálódunk tovább a lábjegyzet mint retorikai elem mibenlétéről, akkor nagy hasznunkra szolgál J. H. Hexter elmélete a lábjegyzetnek a történeti szövegalkotásban betöltött lehetséges és alternatív helyéről. Hexter különbséget állapít meg a lábjegyzetnek úgymond a Valóságsszabály elve és a Maximális Hatás Szabályát érintő elve között. A Valóságsszabály arra a referenciális információs funkcióra utal, amelyről eddig is beszéltünk, amit azonban érdemes bővebben is kifejteni. A lábjegyzet, ebbéli szerepében, egyre több tudásra terjeszkedhet ki, mondhatni mindinkább „hordalékszerűvé” válik; már nem csupán a primer adatok hollétét hivatott feltüntetni, de a forrással összekapcsolható sok más, egyformán fontosnak gondolt ismeret közlési helyeként is szolgálhat. Az idegennyelvi megnyilatkozások, például a középkori latin nyelvű oklevelek dokumentálásának is helyet adhat a lábjegyzet, biztosítva a forrás interpretációjának olvasó általi ellenőrizhetőségét. Az interpretáció, természetesen, a főszövegben található, a jegyzet pedig csak hitelesíti azt, biztosítva a tudományos bizonyítás lehetőségét, az ellenőrizhetőséget. Nagy kérdés, hogy létezik-e bármilyen szabály a hordalékszerű lábjegyzetek előállítására nézve (valójában nincs ilyen szabály), és milyen fejlődésen esik keresztül a hordalékszerűség? Újabban a kis bibliográfiákkal feltöltött lábjegyzetek hordalékosítják tovább a lábjegyzetet, amely így már nem a primer adatokkal való kutatói találkozás, a *par excellence* történeti (történetírói) tapasztalat igazolására, hanem a történetírói erudíció, vagyis a szakirodalmi jártasság dokumentálására teszi azt alkalmassá. Vagy: a kommentár is lekerülhet a lábjegyzetbe, amely afféle exkurzusként csak terhelné a főszövegben kifejtett gondolatmenet követhetőségét. S ez így döntő módosulás az eredeti eszményekhez képest.

Mi szabhat gátat egyáltalán a lábjegyzet hordalékosításának, ami egy ponton túl veszélybe sodorja a Valóságsszabálynak való megfelelést is? Nem más, mint a Maximális Hatás Szabályának figyelembe vétele, annak érvényesítése, hogy a közlendőknek a lábjegyzet és a főszöveg közötti megoszlása milyen arányokban optimalizálhatja

az olvasói befogadást. A történészt itt az kell, hogy vezesse, hogy maximális határfokon, a legnagyobb retorikai erővel próbálja meg átadni az olvasónak a múltat illető saját felfogását, miközben továbbra is ragaszkodik a Valóságsszabályhoz: csak azt adja elő, ami megfelel a hátrahagyott nyomok által szigorúan kijelölt megismerési útnak. Ne foglalkozzunk most azzal, hogy mennyire illuzórikus ez a meggyőződés a történész részéről, mivel nincs metafora- és fikciómentes elbeszélés, ennek megfelelően pedig a történetírás nem tűzheti célul maga elé az emberi cselekvések tisztán objektív leírását és törvényszerű lefolyásának a megismerését. Induljunk ki inkább abból, hogy a történész még szakszerű eljárásának a kereteit sem képes maradéktalanul kitölteni a szövegalkotás folyamatában, mert az olvashatóság, az élvezhetőség, a kognitív érthetőség kedvéért mindenképp fel kell ezt-azt áldoznia a referencialitás kívánalmaiból. Ahogy Hexter fogalmaz: ahhoz, hogy maximális határfokkal juttassuk el az olvasóhoz a történelmi valóságot, néha megkívántatik, hogy a teljesség és a pontosság szempontjait egyéb megfontolásoknak rendeljük alá. És itt már szinte teljes az elkülönülés a természettudományi és a humán- és a történettudományi lábjegyzet között. Hiszen a történetírás éppannyira tudomány, mint fikciós alkotás vagyis irodalom is egyúttal.

Ami végül a lábjegyzet tipográfiai helyének változatos megoldását illeti, a fenti megfontolások diktálják azt is, és nem valamilyen kizárólagosan pragmatikus döntés áll annak hátterében. Vagyis: ha a lap aljára kerül a lábjegyzet, akkor a Valóságsszabály elve győzedelmeskedik, mert ott foglal helyet, ahol az olvasás folyamata is zajlik, és egykönnyen figyelemmel kísérhető, lévén, hogy a főszöveggel azonos értékű szövegtestként jelöltetik ki a helye. Ez azt jelenti, hogy a szerkesztő vagy a kiadó a szakértő helyzetét könnyíti meg ily módon, őt ugyanis legalább annyira érdekli a lábjegyzet, mint a történészi interpretációnak helyet adó főszöveg; sokszor épp a lábjegyzet tanulmányozásával vág bele a tudományos szöveg olvasásába. Ha viszont végjegyzetként helyezik el a lábjegyzetet, akkor inkább a laikus olvasó igényeit méltányolják, azét, akinek nem feltétlenül kell tudomással bírnia a referenciális közléstről, ő nyugodtan megelégedhet a főszöveg narrációjával is; ezzel viszont kedvezőtlen helyzetbe

hozzák a szakavatott olvasót, akinek folyton hátra kell lapoznia, s ezzel meg kell szakítania a főszöveg folyamatos olvasását. Ez számára kétségkívül hátrányokkal jár.

Ebből is kitetszik, hogy itt elvi döntés születik a szöveget technikailag előállító ágens (a szerkesztőség, a kiadó) részéről, ami jóval mélyebb problémára utal, mint hogy azzal intézzük el, könyvjelző behelyezésével tessék könnyíteni a folytonos hátralapozás kényelmetlenségén. Közbülső megoldásként időnként használják a szövegközi sommás (zárójeles) hivatkozást is, ami nem teljes körű referenciális információ, a feloldásához így hátra kell lapozni a bibliográfiához. Ez az öszvérmegoldás azonban csak ott alkalmazható, ahol a lábjegyzet referenciális funkciója már kellően elenyészett, szakirodalmi hivatkozássá szegényedett, ami viszont egy tisztán történeti tanulmányban szinte soha sem fordulhat elő. Ezért is nem élnek ezzel történetírói szövegekben, csak és kizárólag a természet- és társadalomtudományokban (social sciences) találunk rá példákat. Ha viszont alkalomadtán ott is igény támad, hogy a lábjegyzet referenciális szerepet játsszon (egy kísérletre való hivatkozás esetén, ami ráadásul hordalékosan még kommentárt is kívánhat), nyomban beiktatnak egy lapalji jegyzetet.

Ebben foglalható össze a lábjegyzet retorikai természetéről való tudásunk.

Irodalom:

Arnold H. John: Történelem. Nagyon rövid bevezetés. Ford. Rényi Zsuzsanna. Corvina, Bp., 2005.

Darwin, Charles: A fajok eredete természetes kiválasztás útján vagy a létért való küzdelemben előnyhöz jutott fajták fennmaradása. Ford. Mikes Lajos. Magyar Helikon, Bp., 1973.

Grafton, Anthony: A lábjegyzet. Egy különös történet. Ford. Boros Gábor. L'Harmattan – Német-Magyar Filozófiai Társaság, Bp., 2011.

Hexter, J. H.: A történelem retorikája. Ford. Tóta Péter Benedek. Műhely, 2003/4. 40–45.

A lábjegyzet retorikája

Rüsen, Jörn: A történelem retorikája. Ford. V. Horváth Károly. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás, szerk.: Történetelmélet II. Osiris, Bp., 2006. 988–998.

White, Hayden: A történelem terhe. Ford. Berényi Gábor et al. Osiris, Bp., 1997.

Lábjegyzetek és idézési stílusok

Mivel a lábjegyzetek is szóba kerültek, mindenekelőtt azok egy számomra kulcsfontosságú funkciójára térnék ki. Mikor egy kötetbe újra belelapozok – kiváltképp az itthon megjelent kötetek esetében, melyekben szinte soha sincsen mutató – a lábjegyzetek olyan fogódzók tudnak a lap alján nyújtani, melyek segítségével rátalálok azokra a szakaszokra, melyekre éppen szükségem van. A szövegközi jegyzetek ugyanezt a funkciót sokkal kevésbé tudják ellátni. Hogy ezek az utalások aztán milyen idézési stílust használnak, az ebben a tekintetben már nem annyira fontos. Persze ebből az is következik, hogy ami engem illet, a lábjegyzetek helyett a szövegbe zárójelben beillesztett hivatkozások rendszerét igazából csak rövidebb szövegek esetében tartom elfogadhatónak.

Ez azonban személyes, könnyen lehet, hogy korosztályhoz kötött megfontolás. Ahogy a fiatalabb generációt, és kiváltképp a mostani egyetemi hallgatókat elnézem, ők már teljes természetességgel használnak akármekkora képernyőn egybefüggő, ömlesztett szövegeket is. Ezekben aztán lábjegyzeteknek egyszerűen helye sincs. Az utalások – ha egyáltalán vannak utalások – csak zárójelben kerülhetnek be ebbe a szövegfolyamba. Ez pedig a SZERZŐ (ÉVSZÁM) stílusnak kedvez. Lehet valamit tenni ennek ellenében? Reménykedni persze lehet, hogy a fiatalabb generáció igényesebb, tudományos kiadványaiban a kötöttebb szedéstükör, lábjegyzettestől, a különböző utalási módokkal együtt a digitális kiadványoknál is fennmarad. És lehet közben olyan újabb sztenderdek kialakításával is próbálkozni, melyekben a szövegközi utalások – akár rövid címmel, akár a SZERZŐ (ÉVSZÁM) formában – kellően elütnek szövegkörnyezetüktől, s kézre eső módon visznek tovább azokhoz az információkhoz, melyeket szerző a főszövegtől elkülönítve akar az olvasóval közölni.

Kis Ádám

Az irodalmi hivatkozás és a bibliográfia Lábjegyzet-ambivalencia

Megbeszélésünk tárgya két jelenség, az *irodalmi hivatkozás* és a *lábjegyzet*. Ezt a jelenségpárt mindenképpen ki kell egészíteni egy harmadikkal, az *irodalomjegyzékkel*. Ez nem feltétlenül evidens, ugyanis míg az idézett és más módon felhasznált források feltüntetése minden szakirodalmi műben a szakmaiság kritériuma, ez nem jár feltétlenül együtt a források külön, összevont jegyzékben való szerepeltetésével. Gyurgyák a *Szerzők és szerkesztők kézikönyvében*¹ a következőt írja:

Az irodalomjegyzék és bibliográfia elengedhetetlen része a tudományos munkáknak, a szakkönyveknek, tankönyveknek és enciklopédiáknak. Egy használható irodalomjegyzék vagy bibliográfia nagy mértékben növeli az illető munka tudományos értékét, míg egy eredeti mondanivalót tartalmazó tudományos mű értéke is megkérdőjeleződik, ha nincs, vagy éppenséggel hiányos, szedett-vedett a bibliográfiája.

Ez az álláspont viszonylag újkeletűnek tekinthető. Belelapozva régi szakkönyvekbe, tulajdonképpen eléggé egységes képet találunk: a művek többségében nincs összefoglaló irodalomjegyzék. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szerzők nem olvastak, és nem hivatkoztak az olvasmányaikra.

A konferencia kiváló kezdeményezésében a „tudományos publikáció” megnevezés szerepel. Az e műfajban keletkezett műveket céljuk szerint két csoportba oszthatjuk, az *informatív* művekre, azaz az olvasmányokra és a *demonstratív* művekre melyek egy részét „beadmány”-nak tekinthetjük. Az *olvasmányokat* a gondolkodó em-

---

¹ Gyurgyák János: Szerzők és szerkesztők kézikönyve. Harmadik, átdolgozott kiadás, Osiris, 2018, 149. oldal.

berek közlésvágya hozza létre, amikor eszükbe jut valami, ami tudomásuk szerint új, és úgy hiszik, érdekelhet másokat, azt megírják. A *beadmányok* a szakdolgozatok, disszertációk és kutatási jelentések, pontszámgyűjtő referátumok, melyek fő célja, hogy a szerző felkészültségét bizonyítsák. Ezek irodalomjegyzéke főképp igazolni hivatott, hogy a szerző kellően ismeri témája előzményeit. Természetesen egy demonstratív mű is lehet olvasmányos, bár vannak, akik az erre irányuló törekvést kritizálják, mondván, hogy egy szakmunkának száraznak kell lennie

Ha a tisztességes szerző a kifejtésben olyan gondolathoz ér, amely nem az ő leleménye, megálljt parancsol. Jelzi, hogy a gondolat, vagy akár a szöveg nem az övé. De hasonló ehhez az is, ha az éppen kifejtett gondolatnak van fontos, de az adott tematikába nem szorosan tartozó elágazása, vagy valahol másutt olyan szöveg, amely az adott helyet kiegészíti vagy megerősíti. Ilyenek pl. a bibliai hivatkozások.

A régi szerzők ilyenkor zárójelben, esetleg az élő beszédhez hasonló módon szervesen a szövegbe illesztve explicit hivatkozást alkalmaznak. Például, Greguss Ákos *A szépirodalom alapvonalai*² c. művében így hivatkozik: „...Wienbarg, ki azt mondja (l. *Aesthetische Feldzüge*, a 186. s követk. lapokon)”. Láthatjuk, ez majdnem teljesen explicit megoldás, de már Greguss is rövidít. Könyvében rengeteg a lábjegyzet, melyek valamennyien párhuzamos szövegek, alapvetően nem irodalmi hivatkozások. Az irodalmi hivatkozások mind hasonlóak a fent idézethez, szöveg közben vagy lábjegyzetben egyformán (NB – az idézett hivatkozás is lábjegyzetben van. Irodalomjegyzék azonban nincs a kötetben).

Simonyi Zsigmond: *A magyar nyelv. A művelt közönségnek*³ című kötete, mint az alcíme alapján is megítélhető, szándéka szerint ismeretterjesztő mű. Ettől függetlenül teljes tudományos igényességgel készült. Az idézett, használt irodalom ismertetésére sajátos meg-

---

² Greguss Ákos: *A szépirodalom alapvonalai*. Kisfaludy-társaság, Budapest 1849, 12. oldal (lábjegyzet).

³ Simonyi Zsigmond: *A magyar nyelv. A művelt közönségnek*. Révai testvérek, Budapest 1889.

oldást használ: főfejezetenként beilleszt egy-egy „Irodalmi tájékoztatás”-t, melyben az közli a hivatkozott művek bibliográfiai adatait (cím, kiadás száma, helye, évszám). A szövegben az előfordulás helyén lábjegyzetben hivatkozik a műre, helyenként eléggé bőbeszédűen, illetve a nyelvtudományban hagyományossá vált rövidítéseket alkalmazva. Az *Irodalmi tájékoztatás* sorrendje megfelel a lábjegyzethivatkozások sorrendjének. (NB – a lábjegyzeteket oldalanként újrakezdve számozza.)

A huszadik századi bölcsészeti irodalom egyik jelentős irányzata Thienemann Tivadar nevéhez köthető. Főműve, az *Irodalomtörténeti alapfogalmak*,⁴ illetve az általa szerkesztett *Minerva*⁵ című filológiai tematikájú folyóirat egységes könyvészeti és tipográfiai alapelveket mutatnak, ez minden bizonnyal Thienemann nevéhez köthető (vagy maga írta elő, vagy általánosan ezt fogadta el). Itt nincs irodalomjegyzék, az irodalmi hivatkozásokat minden esetben lábjegyzetben közli, egységes szintaxissal (szerző neve ritkítva, teljes keresztnév: Teljes cím. Forrás vagy kiadó, év, oldalszám).

Sajátos megoldást alkalmaz Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*⁶ című művében. Ebben a minden kétséget kizáróan tudományos műben nincs lábjegyzet, hivatkozás, és az irodalomjegyzék is nagyon különös. Legjobban Horváth János saját szavaival lehet ezt bemutatni:

Ily összefoglaló jellegű munkában fölöslegesnek találtam a lapalji utalásokkal zavarni a szöveg olvasását. Többnyire úgysem a részletek az enyéim, hanem az irodalomszemlélet módja, s a fejlődés rendjének megfigyelése: a compositio. Hogy a részletekben mi az enyém, mi másé, azt a szakember felismeri, a laikus nem kérdezi. Mégis, szükségesnek éreztem, hogy legalább olyan esetekben, mikor nem közkeletű ismereteket meríték má-

---

⁴ Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Második kiadás, Danubia, Pécs 1931. Reprint Pannónia Könyvek, Baranya Megyei Könyvtár 1985.

⁵ *Minerva*. Szerkeszti Thienemann Tivadar.

⁶ Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* Szent Istvántól Mohácsig. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931. Akadémiai Kiadó reprint sorozata, 1988.

sok tanulmányaiból, vagy nagyobb mértékben támaszkodom rájuk, az érdeklődőt ellássam a legszükségesebb felvilágosítással. Ezt a célt szolgálják az alábbi jegyzetek. Ezekben könyvem lapszámaira utalva hivatkozom alkalmi forrásaimra...

Még egy múlt századi hivatkozási típust találtam, a szerző nevének kiskapitálissal szedésével: Fónagy Iván *A költői nyelv hangtanából*⁷ című nagyjelentőségű műve, melyben az idézett szerzők nevét – nagyon következtelenül – kiskapitálissal szedette, hol megadva az idézett mű címét, hol nem.

***

A kiinduló felvetés, a mai gyakorlatban általánosan elterjedt (szerző évszám) formátumú hivatkozás nem közvetlenül az idézett műre, hanem az irodalomjegyzékre utal. NB – a (szerző, évszám) mellett elterjedt a (szerző, cím, oldalszám) formátum is.

A hivatkozási technika ezek szerint kettős. A (szerző cím) stb. hivatkozás belesimul a szövegbe, a gondolatmenetet megszakítva kapcsolatot kínál az irodalomjegyzékhez. Ehhez az esetek túlnyomó többségében az olvasónak el kell lapoznia a könyv, esetleg a könyvön belül a cikk vagy a fejezet végére (vö. Simonyi megoldását).

Az ennek alternatíváját jelentő lábjegyzetes hivatkozás minimális terjedelmű tipográfiai jelet alkalmazva arra készíti az olvasót, hogy a hivatkozó jellel egy vizuális térben maradva a lap aljára vigye a tekintetét. Ez mindenképpen kényelmesebb és gazdaságosabb megoldás. A fentebb idézett példákban olyan könyvekkel találkoztunk, amelyekben nincs irodalomjegyzék. Ez a későbbiekben már másképp alakult, hiszen a lábjegyzetben elhelyezett hivatkozás nem zárja ki, hogy legyen a mű végén irodalomjegyzék, amelyhez az olvasó „egy másik menetben” fér hozzá.

A lábjegyzet változata a végjegyzet, amely nem a lap alján van, hanem a cikk, fejezet vagy kötet végén egybegyűjtve. Ebben az esetben az irodalmi hivatkozások az előfordulás helyéhez kötve

---

⁷ Fónagy Iván: *A költői nyelv hangtanából*, Akadémiai Kiadó, 1959.

végjegyzetben vannak, utalószámmal, vagy anélkül (az ilyen, utalószám nélküli végjegyzet drámakötetek, verseskötetek jó szokása, nem feltétlen irodalmi hivatkozásokkal). A végjegyzet erre a célra nem igazán alkalmas, mert nehéz hozzájutni, a cikk vagy a könyv végére kell lapozni (a cikk végére lapozni nem egyszerű), erőteljesebben megszakítja az olvasást, mint ha a szövegen belül lenne a hivatkozás.

A Word szövegszerkesztőnek van egy funkciója, mely a hivatkozások szerkesztését támogatja, a *Hivatkozások* menüben az *Idézetek és hivatkozások* csoportban a *Stílus* és az *Irodalomjegyzék* legördülő listák. Utóbbi megmutatja, milyen irodalomjegyzék alakul ki a *Stílus* listában választott opció szerint. A funkció segítségével elérhető a leggyakrabban használt hivatkozási formák, egyebek mellett (szerző évszám/cím) jellegű az *APA*, *Chicago*, *Harvard*, *GOSZT* és az alap *ISO 690*. Ezek egy része is elküldi az olvasót a könyv végére, de mivel a zárójelek között szerepel a szerző neve, az alapinformációt közvetlenül tartalmazzák. Ugyanakkor némelyikük megengedi, hogy a hivatkozás lábjegyzetben legyen, azaz nem szakítja meg a folyamatos szöveget.

A Word két számozó hivatkozásstílust kínál, ezek az *IEEE* és a sorszámos *ISO 690*. Az *IEEE* stílusúnak nevezett hivatkozás *sorszámot* alkalmaz []-jelek közé zárva. Főképp műszaki szövegek alkalmazzák. Jellemzője, hogy az utalószám nemcsak könyvekre, hanem dokumentációkra, tervrajzokra stb. is mutathat. A sorszámos *ISO 690*-es hivatkozás esetén az irodalomjegyzék tételei számozva vannak, és erre lehet hivatkozni pl. () között. Ezeknek a hivatkozásoknak ugyanaz a hátránya, mint a végjegyzetnek, azaz a minimális információ eléréséhez a könyv/cikk végére kell lapozni, vagyis a folyamatosan olvasandó szövegben kezelésük nehézséget okoz.

A bibliográfiára való utalás tökéletes a demonstratív jellegű művekben, de az olvasnivaló ideálja szerintem az a 19. századi szövegstílus, amelyik az utalásokat szervesen beleilleszti a szövegbe – akár folyamatosan, akár lábjegyzetként. Így lényegesen könnyebben tehető hangzóvá. Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy ettől még a műben lehet és kell is irodalomjegyzék.

Összefoglalva, a vizsgált jelenség alapfunkciója a nyomtatott szakirodalomban a szakirodalmi hivatkozások elhelyezése. Két alter-

natíva vitája a tárgy: az egyik megszakítja a szövegfolyamot egy hosszabb-rövidebb hivatkozás közbeszúrásával (egy három szerzős mű beszúrt hivatkozásának terjedelme, ha még oldalszám megjelölésére is van igény, akár egy teljes sor is lehet). A másik alternatíva egy minimális méretű jellel (indexben elhelyezett, az alapbetűnél kisebb méretű utalószám, amely ritkán nagyobb két számjegynél, egy vagy két kisbetű vagy – a tipográfiai utasítások szerint – maximum 3 csillag vagy más egyszerű jel) lényegében nem szakítja meg a szöveget, és a hivatkozást lábjegyzetben helyezi el. Ennek a megoldásnak is van több fajtája: van, ahol (szerző év/cím) formájú kerül a lábjegyzetbe, amely, mint a szöveg közben, a szöveg vagy szövegrész végén található összefoglaló irodalomjegyzékhez küldi az olvasót, van, ahol a teljes irodalmi hivatkozás kerül a lábjegyzetbe. Ez utóbbi esetben az összegyűjtött irodalomjegyzék elhagyható, de éppenséggel meg is maradhat, és álláspontom szerint helyes, ha megmarad.

***

A lábjegyzet tekintetében azonban ambivalens érzéseim vannak. A lábjegyzet a szöveg megosztása avagy megkettőzése azonos látótérben, azaz eléréséhez nem kell lapozni (hacsak nem túl hosszú). Ha hiszünk a szóbeliség elsőségében, akkor ez nem ideális kommunikációs technika, a szóbeli előadásban erre a megosztásra nincs igazán lehetőség, a hangzó szövegben a párhuzamosság zavaró vagy komikum forrása. Hangban nehéz (de nem lehetetlen) jelezni a lábjegyzetet: *félre*, ahogy a színiutasításokban szerepel. Emellett sok szerző arra használja, hogy az egyébként jól megszerkesztett szövegéből kicsit kifecseghessen. Azonban adatközlésre igencsak alkalmas.

Egy kiadói tördelési utasítás⁸ azt jelzi, hogy a lábjegyzet ne foglaljon el többet, mint a lap 2/3-át. A Word szövegszerkesztő a lábjegyzet funkció alkalmazásakor automatikusan kb. 5:7 arányban osztja a lapot, több helyet adva a lábjegyzetnek. A helyzet akkor lesz különös, ha a lábjegyzet átnyúlik a következő oldalra, hisz ekkor

---

⁸ Beck Péter: Útmutató a kéziratalkészítéséhez és a helyes szedéshez, Akadémiai Kiadó, 1963.

teljesen elvész az az előnye, hogy a hivatkozás helyével egy térben lenne.

Ha hosszú szöveg kerülne a jegyzetbe, akkor jobb, ha a szerző megpróbálja belefoglalni a szövegbe. Amikor ez nem sikerül, fennáll a fecsegés gyanúja, és a szerkesztő esetleg felszólíthatja a szerzót, gondolja meg, szükség van-e az adott szövegre. Ha igen, és ez a tipikus, jobb megoldás a végjegyzet. Az 5:7-es osztási lehetőség mindenestre nagy segítség, ha több adatközlő lábjegyzet van, ugyanis az feltétlenül szükséges lenne, hogy a lábjegyzet-hivatkozás és maga a lábjegyzet egy vizuális térben legyen, ne kelljen az eléréséhez lapozni.

***

Kitekintés: A vizuális tér megosztása nemcsak a lábjegyzettel lehetséges, ez az elkülönülő szövegterületek egyike. Ilyenek még az alapszövegen túl az *élőfej* (vagy fejléc), az *élőláb* (vagy lábléc), a *keretes*, a *glossza* (vagy marginális), a *táblázat*, a *szöveges ábra* és *diagram*. Mindezeknek eltérő a szintaxisa és a szemantikája, azaz a funkciója. Emiatt célszerű jelen gondolatmenetünket az irodalmi hivatkozásoknak a lábjegyzetben való megadására korlátozni; hogy a hivatkozáson kívül mi kerülhet még a lábjegyzetbe, már egy más konferencia témája volna.

Irodalomjegyzék

Beck, P. (1963). Útmutató a kéziratelőkészítéshez és a helyes szerkesztéshez. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fónagy, I. (1959). A költői nyelv hangtanából. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Greguss, Á. (1849). A szépészet alapvonalai. Budapest: Kisfaludy-társaság.

Gyurgyák, J. (2019). Szerzők és szerkesztők kézikönyve. Budapest: Osiris.

Horváth, J. (1931/1988). A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig. Budapest: Magyar Szemle Társaság. Akadémiai Kiadó reprint sorozata.

Simonyi, Z. (1889). A magyar nyelv. Budapest: Révai testvérek.

Thienemann, T. (1931/1985). Irodalomtörténeti alapfogalmak. Pécs: Danubia - Pannónia Könyvek.

Thienemann, T. (szerk., 1931–32). Minerva. Pécs: Minerva.

Palló Gábor

Kétféle kultúra, kétféle hivatkozás

Ha valaki, mint jómagam, természettudomány-történetírásra adja a fejét, könnyen szorulhat két kultúra közé. Kivált, ha a tudománytörténetben főleg a modern időket kutatja. Ugyanis a kutatási forrásait képező cikkek a természettudomány normái szerint hivatkoznak, és gyakran az írását közzétevő folyóiratok úgyszintén, minthogy maguk is természettudományi profilúak. Magának a szakmának van két arca: nagyon más dolog a jelenkori vagy kvázi jelenkori tudományt kutatni, esetleg ma is élő szereplőkkel és ma is működő műhelyekkel, nyitott történettel, mint a régebbi, akárcsak a 20. század eleji tudományt, még inkább a korábbi, már lezárt korszakok tudománytörténetét. Angol kollégám, Peter Morris megkülönböztette a *chemist historian* a *historian of chemistry*től, a kémikus történést a kémia-történéstől, mondván előbbi általában maga is része annak a tudósközösségnek, amelyről ír, utóbbi nem, sőt nagyrészt nem is kémikus, hanem főként történész. A tudománytörténészek tipikusan nem is természettudományi folyóiratokban közölnek, hanem vagy speciális tudománytörténeti folyóiratokban (*Isis, Studies in History and Philosophy of Science*, stb.) vagy más humán lapokban, melyek főprofilja a filozófia, történelem, szociológia, kultúra és hasonlók.

A humán- és a természettudomány elkülönülő világában (általában, de persze nem mindig) nem csupán formai, hanem, tartalmi, episztémikus okokból is eltérnek a hivatkozási szabályok. Episztémikus szempontból, és persze csak ebből, a természettudományi hivatkozás egyik fontos funkciója az igazolás. Ha valaki valahol, valamikor elvégzett egy bizonyos kísérletet és ezt valamely tekintélyes lap (melynek értékét kemény watchdogok őrzik) közölte, akkor a publikációt író kutató biztos pontnak, mondjuk, ténynek tekintheti, és saját munkáját erre alapozhatja, és remélheti, hogy publikációját elfogadja a szakmai közösség, cikkét pedig egy szintén tekintélyes lap. Végtére

is a tudósközösség által elfogadott kísérleti alapokon nyugszik a munkája. Másrészt az is előfordulhat, hogy egy olvasó nem tartja hibátlannak a kísérleti eredményt, ezért megismétli, és közli a korrekciót. Természetesen mindkét cikk idézi a kísérletről szóló cikket, melynek tartalma szépen beépül a szakma elfogadott tudásanyagába.

Könnyű kitalálni hasonló eseteket, illetve ezek fordított eseteit vagy több lépéses formáit. Szempontunkból az a lényeg, hogy az eredeti közleményt elfogadott tudásnak tekintik. A publikációk szövegében csak az eredeti cikk szerzőjének nevét és a cikk dátumát tüntetik fel, a pontos hivatkozást az írás végén találhatjuk. Az olvasó valószínűleg specialista, aki ismeri a szerző nevét, sőt a hivatkozott írást is. Nincs nagy szüksége a pontos publikációs adatokra, de ha mégis, megtalálja a tanulmány végén. A pontos idézés kötelező. Mivel azonban a természettudományos közlemények általában rövidek, pl. 10–20 oldalasak (tisztelet a kivételeknek), nem szükséges maximum 10–20 hivatkozásnál többet használni.

Hasonlókat lehet mondani a társadalomtudományokra is. Egy szociológiai felmérés eredményeire, egy levéltári tény feltárására és hasonlókra úgy lehet hivatkozni, mint valamely kísérleti vagy megfigyelési eredményre, mint az elfogadott tudás elemére. A korszakot kutató történésznek például nem kell minden születési dátumot a levéltárban ellenőriznie, elegendő hivatkoznia egy közleményre.

Mindez másképp van a humán tudományok tanulmányaiban. Először is, itt lényegesen hosszabb tanulmányokat közölnek, gyakran könyveket, vagy 20–30 oldalas cikkeket, és ezekben rengeteg hivatkozás szerepel. Egy átlagos cikkben nyugodtan előfordulhat 50–100 vagy még több hivatkozás is. Ámde ezek a hivatkozások nem a szakmai közösség által elfogadott tudás aktuális állapotát tartalmazzák, hanem a témakör megközelítésének alternatív lehetőségeit, melyeket némelyek elfogadnak, mások nem. Az esszék bemutatják a mondanivaló kontextusát, köztük a téma lehetséges megközelítéseit, a szerző pedig beleágyazza saját nézeteit ebbe a környezetbe. Némelyik elemzett megközelítést elfogad, másokat kritizál vagy elutasít, és ezeken keresztül fejt ki saját alternatíváját, melyet olvasói ugyancsak részben elfogadnak, részben elutasítanak. A szerzők igyekeznek alaposan felvázolni a saját kérdésekre adható válaszokat.

Ezért adott esetben akár évszázadokkal korábban keletkezett műveket épp úgy idéznek, mintha tegnap keletkeztek volna. Vajon miért?

Alapjában azért, mert itt nem valamely tudósközösség általánosan elfogadott és ennyiben szinte kötelező érvényű nézeteit idézik, hanem a tudósközösség által nagyrabecsült nézeteket, melyeknek csak ismeretét és használatát várja el a tudósközösség, elfogadását nem. Az írások nem évülnek el úgy, mint a természettudományokban. Sőt az is számtalanszor fordul elő, hogy avultnak látszó nézet új életre kel.

Az egyes tételekben szereplő megjegyzéseket kézenfekvőbb lábjegyzetekben olvasni, mint a tanulmány végére lapozni és onnan értesülni arról, mely irányzatok, szerzőkre, művekre is gondol a szerző. Persze a szerzőnek egyáltalán nem könnyű eldönteni, mik is legyenek ezek a művek, azaz mi kerüljön szinte kötelező jelleggel a jegyzetek közé, mi nem. Míg a természet- és a társadalomtudomány jelentékeny részében csaknem természetes, hogy mire is kell hivatkozni, a humántudományokban nem, mert nem nélkülözhetetlen bizonyítékokra van szükség.

Ennek a helyzetnek fontos következménye, hogy egyetlen lábjegyzetben több, esetleg sok szerzőre hivatkoznak, kivált, amikor egész áramlatok, gondolkodási iskolák legfontosabb neveit és műveit idézik. Ha ezek a nevek és művek nem szerepelnek a lap alján, hanem a tanulmány végére kell lapoznunk értük, akkor, azonkívül, hogy elveszítjük a fonalat, a cikk végén megadott adatok között hosszan keresgélhetünk, mert esetleg öt vagy tíz nevet kell megtalálnunk az abc sorrendben. Külön nehezíti a helyzetet, hogy manapság a szerzők gyakran elképesztő mennyiségű referenciát hajlamosak felsorolni, a téma szinte teljes bibliográfiáját. Nyilván ennek a jelenségnek is megvan az oka, háttere, például az, hogy a szerző úgy érzi, tájékozottsága és vele hitele, egyebek mellett az idézett szakirodalom mennyiségétől és minőségétől is függ, azaz növelni tudja tanulmánya publikációs esélyeit. Még nehezebb az olvasók helyzete, ha a tanulmány írója az idézett szerzők és művek mellé kommentárt is fűz, olyan megjegyzést, mely nem illeszkedik szorosán esszéje logikájába, ám témája és mondanivalója szempontjából fontosnak látszik. Összehasonlíthatatlanul könnyebb és ésszerűbb ezt

is a lapalján keresni, mint sok oldallal később. Ezek nem olvashatók a főszöveg kontextusa nélkül.

Ha tehát elfogadható, hogy a természet- és társadalomtudományi tanulmányok karaktere alapvetően eltér a humántudományos írások karakterétől, mégpedig a közölt tudás jellege miatt, a szerkesztőknek is el kellene fogadni, hogy eltérő formákban idéznek. Fel kellene szabadítani a szerzőket a nagyon erős formai kötöttségek alól, és lehetővé tenni számukra a szabad választást a hivatkozások és jegyzetek elhelyezését illetően, ami tehát nem csupán formai, technikai, hanem tartalmi kérdés is.

Szegedy-Maszák Zoltán

Út az új gondolkodás felé? Kínok és kétségek a nyomtatványokat majmoló elektronikus publikációk világában

A dokumentumok közötti hivatkozások problémája egyidős az egyes dokumentum-kezelés ígéretével kecsegtető digitális eszközök, hálózatok megálmodásával. Vannevar Bush 1945 nyarán publikált híres „As We May Think” című szövege¹ egy tudományos eszmecserét megkönnyítő hálózatot vázol fel – ezt szokás a világháló egyenes előképének tekinteni –, melynek használata egy *Memex* nevű elképzelt gép segítségével lehetséges, aminek két párhuzamosan működő megjelenítő eszköze van, azaz kifejezetten dokumentumok, gondolatok közti kapcsolatok (Bush szóhasználatával *trail*-ek, nyomvonalak) gazdagítását célozza. A hypertext fogalmát 1965-ben megalakító Theodor Holm Nelson 1967-ben Andries Van Dam-mal a Brown Egyetemen létrehozta az első hypertext dokumentumokkal dolgozó szövegszerkesztőt (Hypertext Editing System, HES), mely két adattípussal dolgozik, *link*-kel és *branching text*-tel, utóbbi elágazó szöveggént éppen a magyarázó lábjegyzetek, hivatkozások lehetőségeinek netovábbját nyújtja a szerzők és szerkesztők számára. Hosszasan lehetne sorolni még a közelmúltig töretlen elhivatottsággal fejlesztett, az elektronikus dokumentumkezelés előnyeit kihasználó számítógé-

---

¹ Bush, Vannevar, „As We May Think”, *Atlantic Monthly* 176 (July 1945), pp. 101-108, <https://www.w3.org/History/1945/vbush/vbush.shtml>, magyarul Ivacs Ágnes fordításában: Vannevar Bush, „Út az új gondolkodás felé (Ahogy gondolkodhatnánk)”, <https://www.artpool.hu/hypermedia/bush.html>, *HyperText+Multimédia*, Budapest: Artpool-Intermedia, 1996–98, szerk. Sugár János. A kötetben további, a hypertext-tel kapcsolatos források is olvashatók, a tartalomjegyzékben eredeti angol nyelvű megjelenésükkel együtt vannak jelezve, „linkelve”. Ted Nelson 1982-es, „A New Home for the Mind?” című, a *Datamation* magazinban publikált cikke jól mutatja Bush szövegének Nelsonra gyakorolt hatását.

pes környezeteket,² mára azonban világossá vált, hogy egyik sem terjedt el igazán, így szöveges dokumentumaink végérvényesen a papír alapú nyomtatott publikációt igyekeznek elektronikus formában is utánozni.

Amíg nagy méretű monitorokon olvastuk elektronikus dokumentumainkat, minden rendben látszott tűnni, a gyakorlatban a nyomtatásban is megjelent (többnyire pdf formátumú) dokumentumok a képernyőn is megtartották az írásképet, követhetők maradtak a hivatkozások, így nem is tűnt zavarónak, hogy az elektronikus kiadványokkal terjedő *epub* és *mobi* formátumok nem képesek az értelmes szöveglátvány megtartására. Amióta egyre szélesebb tudományos közönség igénye, hogy tenyérynyi méretű képernyőkön is befogadhatók legyenek az elektronikus dokumentumok, egyre komolyabb kínokat él át a szerző és a szerkesztő egyaránt. Képzőművészként nagyon fájdalmasan érint, ha egy kép, illusztráció az eredeti, a szerző által meghatározott hely helyett a szövegkörnyezettől teljesen függetlenül, a legtöbb esetben véletlenszerű virtuális oldalon jelenik meg a dinamikus tördelés miatt, de ugyanezt éli át egy matematikus, amikor levezetése véletlenszerű töredékekben kerül az olvasó szeme elé, vagy az informatikus, akinek példa-kódrészletei összefüggéstelen foszlányokként jelennek meg a kontrollálhatatlan oldal-folyamban. A virtuális oldalak egymásutánisága ráadásul nem csupán a megjelenítő eszköz méretének, felbontásának függvényében változik, hanem az olvasó szeszélyének megfelelően is átrendeződik, hiszen választható nemcsak a betűk mérete, de a megjelenítéshez használt betűtípus is –

---

² Nelson javaslatai nyomon követhetők a Project Xanadu weboldalain: <http://www.xanadu.com>. A Coleridge *Kubla Kán* című költeményére való utalás szándékos, a kétezres évek elején létrehozott XanaduSpace demó-alkalmazása egy olyan virtuális valóságban jelenít meg szövegeket, melyet pókhálószerűen átszönek a dokumentumok közötti kapcsolatok, szándékosan egy olyan világot ábrázolva, ahol az egyes források jelentősége eltörpül a köztük létrehozott kapcsolatok, hivatkozások hálójában. Mivel a Nelson és mások által kifejlesztett hypertext környezetek mára nehezen futtathatóak saját számítógépeinken, leginkább dokumentációkból, jelesül dokumentumfilmekből tájékozódhat az érdeklődő. Figyelemre méltó Werner Herzog 2016-os *Lo and Behold: Reveries of the Connected World* című filmje, melynek vele foglalkozó részét Nelson is hozzáférhetővé tette a xanadu.com-on.

így válik teljesen értelmetlenné a hivatkozások esetében joggal elvárható oldalszám-információ.

A WWW elterjedésének kezdete óta ismert nehézség az elektronikus formában publikált dokumentumokra való hivatkozások oldalszámok hiányából adódó pongyolasága. Mivel nem csupán szöveges dokumentumokra, hanem multimédia állományokra, pl. videó filmekre való hivatkozás is egyre gyakrabban felmerül a tudományos-művészeti publikációk gyakorlatában,³ egyre nyomasztóbb a valóban informatív, nem csupán alibi-referenciák számonkérhetőségének kérdése. Mivel a világhálón elérhető dokumentumok folyamatosan változó virtuális térben jelennek meg, ahol egy dokumentum elérhetősége, „címe” gyakran változik, elterjedt gyakorlat, hogy a szerzők a hivatkozott dokumentum elérésének megadása mellett mentséggként az „utolsó letöltés: xyz” dátumot szerepeltetik a hivatkozás végén, mely nem sok gyakorlati segítséggel szolgál a befogadó számára. Az eltűnő referencia-esetek túlnyomó többségében azonban nem arról van szó, hogy a hivatkozott dokumentum eltűnik a hálózatról, hanem arról, hogy a publikációs felület új arculata miatt megváltozik annak elérési címe. (A kétezres évek elejéig elkeseredetten fejlesztett hyper-

---

³ Érdeemes belegondolni, hogy a különböző médiumok rendszerezésének, elérhetővé tételének gondolata attól a Paul Otlet-től származik, aki az egyetemes tízedes osztályozás rendszerét Henri La Fontaine-nel közösen dolgozta ki a 20. század legelején. 1934-ben publikált *Traité de documentation* című művében kijelenti, hogy a tapintás, az ízelet és a szaglás előbb utóbb szintén új technikai médiumok célpontja lesz, így ezekre az érzékszervekre is ki kell terjeszteni a tudás dokumentációját. ld. https://fr.wikisource.org/wiki/Trait%C3%A9_de_documentation/Le_Livre_et_le_Document. Művében leírja az „elektromos teleszkópok” globális hálózatát, ami a felhasználók számára sok millió, keresztreferenciákkal, hivatkozásokkal összekötött dokumentum közötti keresést tesz lehetővé, melyek között szerepelnek képek, mozgóképek és hang-dokumentumok is. A rendszer üzenetküldésre, dokumentumok megosztására, sőt egyfajta szociális érintkezésre is alkalmas. A rendszert „réseau”-nak, hálózatnak nevezi. Annak ellenére, hogy Otlet elképzelései analóg eszközök alkalmazásán alapultak (katalóguscédulák, mikrofilm, telegráf stb.), célja a WWWhez hasonló hozzáférés létrehozása volt. Otlet elgondolásai a WWW előhírnökének tekinthetők: a tudás hatalmas hálózatának víziója dokumentumok rendszerezésén és kapcsolatain alapult, sőt, más néven ugyan, de tartalmazta a hyperlink, a kereső-adatbázisok, a távoli elérés, sőt a szociális hálózatok gondolatát is.

text-környezetek erre is megoldást kínáltak, ám végül alulmaradtak a nyomtatási képet utánzó publikációs rendszerrel szemben.)

Az elektronikus hivatkozások fizikai elhelyezkedése nyilvánvalóan értelmezhetetlen az elektronikus könyvekben, a gyakorlatban végjegyzetként tekintünk rájuk, hiszen a befogadó csak kattint/tapint a felkínált linkre, függetlenül attól, hogy számozott vagy szerző/évszám formátumú-e a jelzés a szövegben. A megjelenő jegyzet viszont bármilyen terjedelmű lehet, tágas teret biztosítva arra, hogy az olvasónak segítsen a hivatkozott dokumentum visszakeresésében. Tapasztalataim szerint ez kétféleképpen lehetséges; vagy úgy, ahogy én terhelem most az olvasót bőbeszédű, leíró-értelmező lábjegyzetekkel, vagy úgy, hogy a szerző rövidebb-hosszabb idézetet szerepeltet a hivatkozásban, melyet a keresőbe másolva az olvasó nyomára juthat a hivatkozott dokumentumnak. Én az előbbi megoldás pártján vagyok, mert tapasztalatom szerint a töredékes idézés vírus-szerűen terjed, az eredeti corpus visszakeresését egyre nehezebbé teszik a szaporodó töredék-változatok, egyre elérhetlenebb távolságba taszítva a hivatkozott forrás eredetijét.

Nyíri Kristóf

Utóhang

A köszönetnyilvánítás bevett tudományos műfaj, melyet itt különleges örömmel aknázok ki. Először is hálás vagyok Benedek András professzornak, a *Zöld Füzetek* sorozat társszerkesztőjének, hogy a Glory & Misery vita publikációját ebben a keretben lehetővé tette, felismerve, hogy a látott szöveg vizuális szerkezete éppenséggel egyik alapsíkja a képi tanulás világának. Másodszer, köszönöm a Glory & Misery konferencia felszólalóinak és hozzászólóinak – jelen füzet szerzőinek – szívmelengető együttműködési készségüket. Amikor a konferenciát meghirdettem, heves nézeteltérésekre számítottam; de azt nem is reméltem, hogy a végül valóban szikrázó összeütközések résztvevői ilyen fokú szakmai és emberi megértést fognak tanúsítani az ellentétes oldal álláspontja iránt. Attitűdjük jó előjel abban a hosszúnak és alapvetőnek ígérkező vitában, amely – szándékaim és elképzeléseim szerint – most még éppen csak elkezdődött.

Viszont szerkesztőként olvasóink elnézését kell kérnem az egyes előadások szakirodalmi hivatkozásainak igencsak kócos összehatásáért. Belátható, hogy egy olyan vitában, ahol ki-ki a maga által előnyben részesített hivatkozási stílus mellett áll ki, és előadásának leírt formájában ezt a stílust alkalmazza, bármiféle egységesítő szerkesztői törekvés abszurd lett volna.

A 2019. nov. 8-iki felszólalássor és vita utolsó hozzászólójaként tettem néhány megjegyzést, amelyekből háromra itt hadd térjek vissza. Az első, igencsak szelíd: ama érv, amely a szakirodalomban gyakran visszaköszön, és a magunk G&M vitájában is helyet kapott,¹ miszerint a lábjegyzetes hivatkozás a sokadik oldalon követhetetlené kezd válni, hiszen ott az olvasó már csupa *op. cit.*-tel meg *loc. cit.*-tel (i.m.-mel meg id. hely-jel) találkozik és frusztrálva próbál visszakeresni – ez az érv, tettem itt ellenvetést, alkalmas szerkesztői gya-

---

¹ Ld. jelen füzet 19. o.

korlattal hamar elpárologtatható: nincs akadálya annak, hogy a szerzőt és a rövid címet adott esetben megismételjük, és ha kell, a korábbi lábjegyzetszámra s oldalra visszautaljunk. Híve vagyok a tanulmány vagy könyv (de nem a könyvfejezet!) végére illesztett teljes irodalomjegyzéknek is, alfabetikus rendben, a kiadás évszámával az adott tétel végén, és elengedhetetlennek tartom az egyesített, gondosan tervezett név- és fogalommutatót.

Második megjegyzésem már lényegretörőbb volt: a szakirodalmi hivatkozások története valójában technikatörténet és hatalomtörténet. A (szerző, évszám) stílus a bölcsészettudomány kiüresítésére folytatott bozótharc a természettudományi tekintélyre áhító társadalomtudományok oldaláról. És ide kapcsolódott harmadik megjegyzésem. Magyarországon a (szerző, évszám) rendszer kötelezővé tételének úgy jelen évezred kezdeteitől meghatározó – igencsak autoriter – fóruma alighanem a Magyar Tudományos Akadémia központi folyóirata, a *Magyar Tudomány*. Félreértés ne essék: a *Magyar Tudomány* elsősorúan szerkesztett kiadvány, jelenlegi főszerkesztője és olvasószerkesztője a legkiválóbb és legelhivatottabb szakemberek, de hivatásuk, úgy gondolom, ma fordulatra szólít: a *Magyar Tudomány* hivatkozási gyakorlatának diverzifikálására. Ahogy Palló Gábor előadásának címe mondja: „Kétféle kultúra, kétféle hivatkozás”. A *Magyar Tudomány* nemcsak kétféle, de éppenséggel sokféle kultúrát – tudományterületet – képvisel. Indokolt – és úttörő, felszabadító, és idehaza és külföldön egyaránt példaadó – volna, ha többféle hivatkozási szabványt vezetne be. Azaz éppen nem értek egyet szeretett akadémikustársam, ősrégi barátom Frank Tibor professzor jelen füzetben megfogalmazott nézetével, miszerint a hazai publikációs gyakorlatban erősebb szabványosításra volna szükség.

Töreksem arra, hogy a G&M vita anyagai, mostani állapotukban vagy kibővítve, mihamarabb angol nyelven is hozzáférhetővé váljanak. Nehéz, de nem reménytelen harcra számítok, a bölcsészettudomány szabadságharcára az újbóli értelmes szöveglátványért, a kultúra megújult vizuális érzékenysége jegyében.

Dunabogdány, 2019. december 8.

Képi Tanulás Műhelye Füzetek / Visual Learning Lab Papers

1. sz. (2016/1): Sipos Júlia, „Képi reprezentáció és hitelesség a 21. századi médiatartalom előállításban” / „Deli Eszter, Új ecset, új vászon: A modern képkorszak lehetőségei és kihívásai”.

2. sz. (2016/2): James Kimble – Trischa Goodnow / Aczél Petra, „On Invisuality” (to appear).

3. sz. (2016/3): Nyíri Kristóf, „Elfelejtett képelméletek” / Veszelszki Ágnes, „Egy sziget körülhajózása”.

4. sz. (2016/4): VISUAL LEARNING: Virtual – Visual – Veridical. The 7th Budapest Visual Learning Conference Abstracts.

5. sz. (2017/1): Virág Ágnes, „Forceville monomodális és multimodális metaforaelmélete” / Jávorszelid Veronika, „Szó – kép: A vizuális metafora a kognitív nyelvészet perspektívájából”.

6. sz. (2017/2): W. Barna Erika, „Kézírás és képiség” / Nagy Zoltán, „Kézírás a neurológus szemével”.

7. sz. (2018/1): VISUAL LEARNING: Communication – Culture – Consciousness. The 8th Budapest Visual Learning Conference Abstracts.

8. sz. (2018/2): Dávidházi Péter / Szirák Péter / Deli Eszter, Két médiatudományi kötet bemutatása.

9. sz. (2019/1): Visual Learning – A Year After.

10. sz. (2019/2): Hogyan hivatkozunk?

A Képi Tanulás Műhely küldetésnyilatkozata

Az ember, természeténél fogva, egyaránt gondolkodik szavakban és képekben. Ám a neveléstudomány mostanáig túlnyomórészt a tanítás és tanulás verbális dimenzióira összpontosított. Ez részben a könyvnyomtatás következménye: Comenius és mások azon erőfeszítéseinek dacára, hogy a szövegeket az oktatás szolgálatában képekkel ötvözzék, utóbbiak háttérbe szorultak.

Mai hálózott, digitális környezetünkben azonban a képek könnyen hozzáférhetőek, és éppoly könnyen kezelhetőek, mint a leírt szavak. Új kihívásokkal állunk szemben: ezekre keres válaszokat a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Műszaki Pedagógia Tanszékén megalakult Képi Tanulás Műhely (Visual Learning Lab – VLL). Célunk a vizuális technológiák – a kép, a film, a videó és az interaktív digitális médiumok – használatának előmozdítása, és a vizuális tanulás valamennyi mozzanatára vonatkozó magas színvonalú kutatás folytatása.

2009. október 14.

A megjelenést támogatta a Gergely László Alapítvány

ISSN 2498-7441